ELMİ İŞ

beynəlxalq elmi jurnal

SCIENTIFIC WORK

International scientific journal

www.aem.az

AEM

ISSN: 2663-4619
e-ISSN: 2708-986X

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

ELMİ İŞ

beynəlxalq elmi jurnal
İmpakt Faktorlu
1.518

Cild: 15 Sayı: 10

SCIENTIFIC WORK

International scientific journal
With Impact Factor
1.518

Volume: 15 Issue: 10

Bakı – Baku
2021

Jurnal Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi Mətbu nəşrlərin reyestrinə 25.04.2007-ci ildə daxil edilmişdir.
Reyestr №2212

The journal is included in the Register of Press editions of the Ministry of Justice of the Republic of Azerbaijan on 25.04.2007.
Registration number: 2212

Redaksiyanın ünvanı:
Az1073, Bakı şəh.,
Mətbuat prospekti, 529,
“Azərbaycan” nəşriyyatı,
6-cı mərtəbə

Editorial address:
Az1073, Baku,
Press Avenue, 529,
“Azerbaijan” Publish House,
6-th floor

Tel.: (050) 209 59 68
(055) 209 59 68
(012) 510 63 99

e-mail:
elmmerkezi@gmail.com

Beynəlxalq indekslər / International indices

ISSN: 2663-4619
e-ISSN: 2708-986X
DOI: 10. 36719

Təbiət elmləri bölməsi

Natural Sciences section

Exact sciences section

Technical sciences section

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR

HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/71/7-11

Ирада Исмаил гызы Дадашева
Бакинский славянский университет
доктор философии по филологии, доцент
Ira-xanim12@mail.ru

ЖАНР МОНОДРАМЫ В ТВОРЧЕСТВЕ С.БЕККЕТА

***Ключевые слова**: монодрама, театр абсурда, творчество, противоречие, общественное сознание*

The genre of monodrama in the work of S.Beckett
Summary

The article analyzes the text of the play by S. Beckett "Krapp's Last Ribbon", written by the author in 1958. The peculiarity of the poetics of monodrama in the period of crisis in the history of Western European theater is shown. The main theme of the play is loneliness. Complete loneliness was not only a theme, but also an aesthetic prerequisite that determined the very manner of the actor's play.
***Key words**: monodrama, theater of the absurd, creation, contradiction, public conscience*

Творчество С.Беккета, определившего новый этап в развитии мировой драматургии, явилось пессимистическим ответом на факты послевоенной действительности и отражением ее противоречий, повлиявших на общественное сознание второй половины XX века.

Сам феномен «драмы абсурда» по своим конечным параметрам представляет собой кардинальное отличие от традиционного европейского театра, в том числе от распространенных и получивших признание в XX веке форм таких как, психологический, социальный, интеллектуальный и другие. Общепринятым становится и тот факт, что в абсурдистском театре С.Беккета парадоксы и абсурд явились не только основой содержания, но и художественной формой спектакля, что привело к разрыву привычных связей внутри самого драматургического текста.

К жанру монодрамы, то есть пьесы для одного актера, обращались драматурги разных эпох.

Во французском театре в 1950–1960-е гг. к жанру монодрамы обращаются драматурги, творчество которых принято объединять под названием «театр абсурда». Обращение к жанру монодрамы в этот экспериментальный период в истории западноевропейского театра обусловлено прежде всего кризисом диалога, фундаментального для этой эпохи сомнения в естественности межличностных отношений между персонажами и, следовательно, в возможности развития драматического конфликта от завязки к развязке. (11, 66). Диалог оказывается невозможен, он истощается – отмечает французский философ, представитель континентальной философии Жиль Делёз в статье «L'ėpuisė" – «Истощенный» посвященной творчеству С.Беккета.

В 1979 году Беккет опубликовал небольшую книгу «Общение» ("Company"). Это и автобиография и автокомментарий. Здесь он подсказывает разгадку того, что иногда кажется в тексте Беккета таинственным, неуловимым. Он учит видеть, как из штрихов, почти вплетенных характеристик, рождаются образы, иногда нарочито неуловимые, но всегда познанные глубоко и иронично.

Герои Беккета испытывают «потребность в общении. Чтобы уйти от самого себя». Таких героев как Крэпп, Винни у Беккета много, он вглядывается в свой внутренний мир, пытаясь соотнести его с окружающей действительностью, но выводы его безутешны, а существование бесперспективно. У Беккета своя вселенная. (3, 8)

«Никто из наших современников не умеет так, как Беккет, через индивидуальное переживание, притом, что его герой сохраняет неподвижность оцепенения, передать одновременно и приобщенность человека к миру, его зависимость от биологических процессов и разобщенность с ним» (8, 195)

Так, в монологе, который является одним из излюбленных средств раскрытия героя как в прозе, так и в драматургии Беккета, автор стремится передать беспорядочное движение мысли, еще неорганизованной сознанием.

Творчество Беккета носит подчеркнуто экспериментальный характер. Его художественная природа определяется не отражением жизни во всей полноте и неповторимости её конкретных проявлений, а моделированием закономерностей бытия.

Сущность беккетовского открытия прекрасно раскрывает высказывание Поля Валери об особом состоянии – «тоске жизни». Я разумею под этим… - пояснил он, - не тоску преходящую; не тоску от усталости, не тоску, чье начало известно, и не ту чьи пределы видны…, одним словом, такую тоску, у которой нет иного содержания, кроме самой жизни…(7, 250)

Появление пьес-монологов в театре абсурда во многом обусловлено новым отношением к слову. С одной стороны, слово в театре 1950-х гг. становится самодостаточным – то есть самостоятельным, а не вспомогательным элементом. Слово больше не воспринимается драматургом только как инструмент для передачи внутреннего мира персонажа, его социальных и психологических характеристик, сюжета пьесы и пр., но становится самим действующим лицом пьесы, движущей силой развития действия, формирует интригу и сюжет. Как следствие, одного «источника голоса» и сцены оказывается достаточно для театра, исчезает необходимость в других персонажах. В то же время в театре абсурда окончательно утверждается равнозначность всех «языков» театра наравне со словом: декорации, костюмы, жесты, музыка, звуки и пр. (3,9)

Сама классическая драматическая форма, подразумевающая «естественный» разговор двух или нескольких персонажей в середине XX века представляется несостоятельной. Начиная с театра абсурда в современном театре можно с уверенностью говорить только об одной форме диалога между зрителем и сценой, между текстом и зрителем (13, 217)

Современный французский театровед и драматург Жан-Пьер Сарраза отмечает: «Если еще существует диалог, - конечно, в чисто метафизическом смысле, - это может быть только диалог между залом и сценой... Это современный зритель находится в ситуации «диалога». А не персонажи. (12, 53).

Автор пьесы «Последняя лента Крэппа» - Сэмюэль Беккет – ирландский писатель, поэт и драматург, один из создателей литературного жанра - театр абсурда.

Главный и единственный герой пьесы – Крэпп – отправляется в свое прошлое. Человек, проживший долгую жизнь, сидит в комнате, окруженный столпами аудиопленок, сделанных десятилетия назад.

«Последняя лента Крэппа» С.Беккета – пьеса о воспоминаниях и размышлениях пожилого человека, анализ ошибок, совершенных в прошлом и последняя попытка уцепиться за уходящую жизнь, зная что конец неизбежен. Герой пьесы – 69-летний Крэпп, вспоминает прошлое, прослушивая записи, записанные им самим, когда ему было 39. На ней он размышляет о жизни, и о том, что наконец-то нашел смысл жизни, нашел счастье и, возможно любовь?

Опыт оживления прошлого посредством прослушивания записи позволил бы герою полнее проживать каждый день, ощущать радость от настоящего момента. Но

бесперспективное в своей основе желание заново пережить прошлое и попытаться в нем что-либо изменить?...

Таким образом, в пьесе – два героя – пожилой господин по фамилии Крэпп и молодой Крэпп, голос которого мы слышим на магнитофонной записи. Целая коллекция из записей, сделанных им в разные годы, где он пытался зафиксировать важные или казавшиеся ему тогда важными моменты собственной жизни. Но всё было растеряно по дороге жизненного пути. Ведь сейчас Крэпп одинок, стар, видно, что никому не нужен, разочаровался жизни, в людях, и главное, в себе. Как он дошел до этого. Крэпп видимо упустил ту самую точку невозврата, когда еще можно было вернуть всё назад. Но жизнь не магнитофонная лента, ее, к сожалению, не перемотаешь назад или вперед, не поставишь на паузу, не сменить, когда необходимо, катушку. (14)

Автор рисует грустную и безрадостную картину одинокой старости, одна тоска и безысходность. Но отметим, что очень интересное построение пьесы, при котором, даже несмотря на то, что герой один, создается впечатление, что идет диалог: молодости и зрелости, Крэппа молодого и Крэппа старого, своеобразный диалог поколений, какая-то ностальгия по прошлому.

Основная темы пьесы – одиночество. Только многолетняя привычка быть наедине с самим собой могла придать такую многозначительность всему, что делал и переживал этот сутулый старый человек с хмурым изнуренным лицом.

У Крэппа – 69-летие со дня рождения. Он вынимает магнитофонные ленты, где записаны прошлые годы. Например, когда ему 39 лет. Крэпп рассказывает, что он отпраздновал свое рождение, как и во все предшествующие годы, в таверне, один, а затем пришел к себе.

«Счастлив вернуться в мою конуру, залезть в моё старое тряпьё».

Затем он сообщает о важнейшем событии года: «Новое освещение над моим столом все очень улучшило. В окружающей меня темноте я чувствую себя одиноким». И через паузу: «Я люблю вставать, чтобы сделать круг и вернуться сюда, к … самому себе». И снова после паузы: «Я закрываю глаза и заставляю себя воображать». Эти последние слова ленты точно соответствуют нынешнему состоянию Крэппа: он сидит с закрытыми глазами, в состоянии, подобном самогипнозу. Он сам с собой и у себя! Он тут царь, ибо восторжествовала его жизненная идея: быть одному, ни с кем не делиться жизнью, всем пренебречь, во имя бесценного «Я». Старик слушает свой молодой голос и упивается им.

Прошло три десятилетия, но ничего не изменилось, принципы остались непоколебимыми. Этот «крепкий, как мост» (он себя сам так называл) человек описывает сейчас день своей «победы».

Итак, голос на магнитофонной ленте повествует о вечере, бывшем ровно 30 лет тому назад. В этот вечер его соседка, обычно распевавшая песни своей молодости, молчала.

Каждую реплику голос произносит через паузу, после краткого раздумья; видно, как и сегодня, он тогда тоже оглядывал свою жизнь и гордился тем, что никогда не пел песен.

Но вот голос из магнитофона предался воспоминаниям о жизни, бывшей 10-12 лет тому назад. Небрежно говорит о своей ранней любви, о некоей Бианке с восторженными глазами, и потешается над собой: «трудно поверить, что когда-то я был этим маленьким кретином». Крэпп из микрофона зычно смеется, а живой Крэпп дружно вторит ему. Лента и старик издеваются над юношескими иллюзиями, и оба довольны, что «маленький кретин» быстро поумнел.

Но вдруг веселье сменилось, и голос резко сказал: «Пей меньше, вот что!». Из ленты шел рассказ о загубленной судьбе девушки, шел он под легкий смех обоих Крэппов, пока не завершился словами о юной особе в старом зеленом пальто на привокзальной площади… Крэпп выключил аппарат.

Полное одиночество было не только темой, но и эстетической предпосылкой, определившей саму манеру игры актера. Актер играл свою трагическую роль молча, то есть

в том состоянии, которое было определяющим для человека, сделавшего одиночество, внутреннее самопогружение главным законом, главной идеей своей жизни. (5, 103)

Затем шел рассказ о любви. Драматург очень удачно отыскал форму монодрамы, введя в действие магнитофон. Если бы Крэпп излагал свою жизнь в пространном монологе, это было бы статично и Крэпп выглядел бы старчески болтливым. Если бы драматург дал ему напарника, то разрушена была бы сама психологическая атмосфера действия; человек, проповедующий одиночество и в то же время исповедующий другому человеку, оказался бы непоследовательным, одиночество перестало бы быть абсолютным. А ведь голос Крэппа сказал твердо и внятно «мгла…в действительности была для меня благом!».

Он повторно прослушал тот момент, который кажется был важнейшим мигом своей жизни и он очень переживал. Душевная рана была глубока. Но он не сдавался и он произнес.

«Прослушав только что этого жалкого маленького кретина, каким я был 30 лет тому назад, трудно поверить, что когда-нибудь был в таком положении. Но во всяком случае это прошло, слава богу».

Но вдруг через это ожесточенное упорство и властную самоуверенность, как прорыв фронта, глухой, протяжный стон:

– О, какие у нее были глаза!

И затем снова бурное пробуждение

Затем опять: «Иисусе! А может быть, в этом заключена правда?»

Затем опять ярость сопротивления мечтам:

Крэпп то в невнятных бормотаниях погружался в мечты, то вновь наваливался с циничной бранью на себя.

Бессвязно мелькали картины жизни. Оказывается, что Крэпп был литератором. И здесь ему не везло – книги не продавались. Из его невнятных сердитых фраз можно было понять, что высшим доказательством правоты его «идеи» был уход от этих дел.

Крэпп доказывал себе, что личность достигнув предела внутреннего развития, должна обособиться и стать суверенной. Быть одному, быть одному – эту старую идею крайнего индивидуализма кровью сердца выразил в «Записках из подполья» Достоевский, и идею эту, доведенную до открытого человеконенавистничества, Крэпп провозглашал как новейший и высший идеал торжества свободной личности. Старик проповедовал полное и абсолютное одиночество как победу над миром, как условие его духовного и всяческого преуспевания. (9, 71)

Но вдруг старик, толкаемый каким-то неожиданным инстинктом жизни, резко включил магнитофон и опять стал слушать.

Последние слова ленты – «Возможно, что мои лучшие годы прошли. Тогда еще существовала некоторая возможность счастья. Но я этого больше не хочу. Нет во мне больше этого пыла. Нет. И я ничего больше не хотел бы».

В Крэппе раскрывается и жестокий смысл, и жалкая бессмысленность идеи человеческой «самостоятельности». Двухплановость образа стала его двусмысленностью и трагическое неоднократно оборачивалось если не смешным, то жалким. (1, 521)

Пьеса Сэмюэля Беккета в своеобразной отрывистой форме выводит две ипостаси одной личности, два разных «я» одного человека, объединённых пространством и временем благодаря достижениям техники. Грани между прошлым, настоящим и будущим становятся зыбкими (недаром в начале пьесы упоминается «поздний вечер в будущем»), и герой ненадолго оказывается за пределами настоящей жизни. (14).

Поведение старика из пьесы «Последняя лента Крэппа» удивительным образом напоминает более современное произведение «Экспромт в Оио». Герой, день за днем шагает взад и вперед «медленными шагами на островке, час за часом, одетый в любую погоду в свое длинное черное манто и на голове огромная шляпа старых времен. На цыпочках он задерживался всегда, чтобы созерцать удаляющуюся воду... Затем медленными шагами он возвращался». (10,56)

Отметим, что Самюэль Беккет является ярчайшим представителем абсурдистской драмы и ее создателем.

Он отказывается от многих принципов классического театра – наличия традиционных этапов развития действия. Название «антитеатр» еще больше подчеркивает вклад драматурга в историю мирового театра – Беккет ввел новые принципы драматургии, «антипринципы» театра, полностью противоречащие классическому представлению о драматургическом произведении.

References

1. Balashov N.I., Balashova T.B., Zenkin S.N. French literature 1945-1990. –Heritage. 1995. – p.514-563.
2. Bart R. Selected works: Semiotics. Poetics: Translation from French |Compiled public editor G.K.Kosikov. - Progress, 1989. – 615 p.
3. Beckett S. Theater: Plays / Samuel Beckett; [Comp. V.Lapitsky. Entry. Art. M.Koreneva]. – SPb: ABC Amphora, 1999. –346 p.
4. Beckett S., Shards: essays, reviews, critical articles / Samuel Beckett; comp., Translation from French and English, -Moscow: Text, 2009. –189 p.
5. Boyadzhiev G. "Black Play" - "Krapp's Last Tape". Moscow: Education. 1988 (p. 3-351).
6. Burenina O. What is absurdity, or In the footsteps of Martin Esslin. The absurd and around: Collection of articles. - Moscow: Languages of Slavic culture. 2004. – p.7-72.
7. Valerie Paul. About art. M., 1976.
8. Duchenne I. "Reading Beckett". "Contemporary Drama". 1989. No. 1
9. Proskurnikova T.B. French antidrama (50-60s years). -M.: Higher school, 1968 . -103 p.
10. Beckett S. Catastrophe and other dramatics. Paris: Midnight Editions, 1992, 100 p.
11. Pavis P. Dictionary of theater. Paris, 2002. p.217
12. Sarrazac, Theatrical Studies. 2005, p. 66
13. Sarrazac J.P. Theaters of the self, Theaters of the world. Rouen, Medianes, 1995
14. Internet resource - https://www.livelib.ru/work/1000958145/reviews-poslednyaya-lenta-kreppa-semyuel-bekket

Göndərilib: 05.09.2021: Qəbul edilib: 24.09.2021

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/71/12-16

Gülşən Bahadur qızı Kərimova
Bakı Dövlət Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
prima_20@mail.ru
Şəhla Zahid qızı Səfərova
Bakı Dövlət Universiteti
müəllim

QLOBALLAŞMA VƏ İNGİLİS DİLİ

Açar sözlər: *qloballaşma, birləşmək istəyi, qlobal dil, İngilis dilinin layihələri, dilçilik prosesləri, diplomatik münasibətlər, dil elementləri*

Globalızatıon and Englısh language

Summary

Globalization is a process of global economic, political and cultural integration and unification. English is the universal language of the world, and is of great importance for world communication, trade, industry, and diplomatic relations.The modern development of language education is directly dependent on the world linguistic processes that cover the unprecedented development of the English language. Analysis and synthesis of various relations in the English language system is the most important condition for the successful mastering of English as a global language-macro mediator.

Key words: *globalization, desire to unite, global language, English language projects, linguistic processes, diplomatic relations, language elements*

Linqvistik qloballaşma rəsmi olaraq artıq 20 ildir mövcuddur. Bu prosesin əsası D.Kristallın "İngilis dili qlobal dil kimi" kitabının nəşri ilə qoyulduğunu qeyd edə bilərik (Kristal,1997). Bu illər ərzində qlobal dil fenomeni ətraflı və hərtərəfli olaraq təhlil olunmayıb. Lakin qlobal leksikanın əsas tərəfləri tədqiq və təhlil olunmuşdur. (Dolgenko (1); Dolgenko (2)

Bundan əlavə ingilis dilinin qlobal dil kimi istifadə olunmasına zəmin yaradan xüsusiyyətləri də təhlik obyekti olmuşdur. İngilis dilinin qlobal dil kimi formalaşmasının əsas səsbləri kimi çox zaman Britaniyanın XVII-XVIII əsrlərdə olan iqtisadi və siyasi gücü olmuşdur. Nəticə olaraq bu gün 100 ölkədən çox ölkədə əhalinin əksər hissəsi ingilis dilində danışır. Bu ölkələrdə ingilis dili ya rəsmi dövlət dilidir. Lakin ingilis dilinin qlobal yəni ilkin olaraq beynəlxalq ünsiyyət dili kimi yayılmasına səbəb sonrakı illərdə Amerikanın iqtisadi və siyasi gücü ilə bağlıdır. Bundan əlavə XX əsrin ikinci yarısından başlayaraq ABŞ-ın kino, biznes, televiziya, idman və s. sahələrində böyük populyarlıq qazanmışdır. Bu amil də öz növbəsində dünyada ingilis dilinə olan marağı xeyli artırmışdır. Lakin XXI əsrin əvvəllərindən Amerikanın artan təsiri nəticəsində ingilis dili beynəlxalq ünsiyyətdə yeganə vasitəyə çevrilmişdir.

Dünya əhalisinin əhəmiyyətli hissəsi planetin ayrı-ayrı bölgələrini birləşdirən yeni informasiya şəbəkəsində iştirak edir. Qlobal informasiya mühiti bu vaxta gədər görünməmiş, sıx, şəffaf və əlçatan bir ünsiyyət reallığı ilə qarşılaşmışdır. Artıq ünsiyyətin əlçatanlığı, yaxınlığı, informasiyanın açıqlığı, beynəlxalq təhsil kimi anlayışlar elmi müzakirələrin, tədqiqiatların obyektinə çevrilmişidr. İnformasiyanın qəbulu, saxlanılması və yayılması vasitələrinin sürətlı inkişaf etməsi, telekommunikasiya və kompüter texnologiyalarının insan həyatının bütün sahələrində geniş yer tutması kimi reallıqlar, siyasi və iqtisadi sahədə inteqrasiya proseslərinin beynəlxalq səviyyətə aparılması kimi faktorlar dünya problemlərini həll etmək üçün kollektiv zəkanın yaradılması haqda danışmağa imkan verir. Bu isə öz növbəsində, milli mədəniyyətin, Vətən, millət, ölkə, əcnəbi dil, müstəqillik kimi anlayışların qloballaşma fonunda deformasiyaya uğramasına gətirib çıxara bilər.

Hal-hazırda, elm adamları bu reallıqda təbii ünsiyyət dili olaraq ingilis dilinin olduğunu təsdiqləyir (Sərdar, Davis 2003: 138). Bunu bir sıra obyektiv və subyektiv səsəbləri vardır. Ilk növbədə, ingilis dili bu gün beynəlxalq ünsiyyətdə ən geniş yayılma spektrinə malikdir. Ingilis dili beynəlxalq diplomatiya dili olaraq da geniş yayılmışdır. Dünyada bir çox elmi, və elmi-praktiki konfranslar, simpoziumlar və s. məhz ingilis dilində təşkil olunur. Bundan əlavə, ingilis dili dünyada ən çox istifadə olunan latın qrafikasından istifadə edir. İngilis dili Şimali Amerika, Böyük Britaniya, Avstraliya, Yeni Zelandiya xalqlarının dilidir, hər cəhətdən yüksək səviyyədə inkişaf etmişdir, buna görə də bu dil sistemi müasir sivilizasiyanın və yeni dünya sisteminin mənafeyinə kifayət qədər xidmət edə bilir.

Ingilis dilinin dünyada bu gədər geniş yayılmasına həm də tarixi faktorlar təsir etmişdir. Beləki, keçmişdə Böyük Britaniyanın müstəmləkəsi olan ölkələrdə ingilis dili bir çox sahələrdə geniş istifadə olunurdu. Çoxsaylı sosial-mədəni kontekstlərinə yeridildi. Nativləşmə prosesi nəticəsində İngilis dili inkişaf etmiş və ya özünəməxsus daxili sosial, mədəni, tarixi və etnik xüsusiyyətlərə malik yeni ünsiyyət və idrak məkanlarına xidmət etmək üçün uyğunlaşdırılmışdır.

İngilis dili qloballaşmanın inkişafını sürətləndirən ən etibarlı amildir. Bu dilin əsas ünsiyyət dilinə çevrilməsi danılmazdır: ingilis dili həqiqətən beynəlxalq bir dil statusu alıb və qloballaşma prosesinə aktiv təkan verir.

Vahid beynəlxalq bir dilin formalaşması beynəlxalq və bundan irəli gələrək linqvistik təmasların inkişafı kimi səbəblərə bağlıdır. Dil öz daxilində buna təkan verən bir sıra xüsusiyyətlər vardır: ətraf mühitlə qarşılıqlı əlaqə; sistemin tərkib hissələri arasındakı qarşılıqlı əlaqə; ümumi transformasiya prosesində sistemin ayrı-ayrı hissələrinin nisbi muxtariyyəti; sistemin daxili quruluşunun maddi substratdan nisbi müstəqilliyi və s. Beynəlxalq ünsiyyətə olan ehtiyac dünya ictimaiyyətinin hazırkı inkişaf mərhələsi üçün, dilçilik və tərcümənin xarakterik bir fenomenidir.

İngilis dilinin dünya miqyasında yayılması dünya dillərinin inkişafına, dünya ictimayətinə və ingilis dilinin özündə gedən proseslərə təsir göstərir. Müxtəlif ünsiyyət sahələrində yayılma və fərqli mədəniyyətlərin ana dilində danışanlar tərəfindən istifadə edilməsi nəticəsində ingilis dili sadələşdirildi. Qlobal ingilis dili standartlaşdırma və sadələşdirmə kimi proseslərə məruz qalmaqdadır. Sadələşdirmə leksik, qrammatik və sintaktik səviyyədə baş verir. İdiomatik ifadələrin zənginliyinə baxmayaraq, istifadəsi azalır. Sadələşdirmə dilin qrammatik səviyyəsinə təsir edəcəkdir, çünki bəzi cəhətlər, məsələn, ikiqat inkar və ya fərqli modal çalarlar, istifadədə çətinliklər yaradır. Nəticədə bunlar tədricən əvəzlənəcəklər. Qısa cümlələr mədəniyyətlərarası ünsiyyət prosesindəki anlaşmanı asanlaşdırır. İnternetin təsiri ingilis dilinin bütün səviyyələrində də öz təsirini göstərir. İngilis dilinin qloballaşmasının nəticəsi də dünya mədəniyyətinin inkişafına təsir edir və ictimai inkişafın bu mərhələsində insan həyatının müxtəlif formalarının özünəməxsusluğu kimi özünü biruzə edir.

Dilçilikdə "dil və mədəniyyət" problemi yeni mərhələyə keçməkdədir. İngilis dilinin qloballaşması ingilisdilli ölkələrin milli-mənəvi dəyərlərin dünyada yayılmasına gətirib çıxarır. Qlobal statusun qazanılmasında mühüm rolu dövlətin hərbi, iqtisadi və siyasi gücü oynayır. İndiki mərhələdəki bu xüsusiyyətlər ABŞ-ın inkişafı, mədəni qloballaşma proseslərinə təsiri ilə ifadə olunur. Bir sıra tdqiqatçılar bu dövlətin təsirini müsbətdən daha mənfi hesab edirlər. Dil və mədəniyyət əlaqələri nəzərə alaraq, dil və mədəni qloballaşmanı müşayiət edən prosesləri qeyd etmək lazımdır. İqtisadi qloballaşma prosesində qlobal mədəniyyət və qlobal dil və dəyərləri cəmiyyətin ticarət sahəsinin beynəlmiləlləşməsini müşayiət edir. Mədəni dəyərlərlə birlikdə, Qərb ziyalılarının dəyərlərinin və ideologiyasının yayılması və beynəlmiləlləşməsi sosial və ya mədəni bir missiya həyata keçirən müxtəlif fondlar, elmi icmalar, qeyri-hökumət təşkilatları və beynəlxalq qurumların köməyi ilə həyata keçirilir.

İngilis dili beynəlxalq iqtisadi, texnoloji və elmi ünsiyyət üçün vasitədir. İngilis dilini öyrənmək, dilin özünə maraqdan daha çox praqmatik hədəflərdən irəli gəlir.

İngilis dili uzun müddət monosentrik deyil. İlk və ikinci rəsmi dil kimi bir çox mədəniyyətə və bir çox etnik qrupa xidmət etdiyi üçün plurisentrik bir dil statusu qazandı. Ümumiyyətlə, D. Kristala görə 337 milyon insan ingilis dilini ana və ya əsas dil kimi istifadə edir; ana dilinə əlavə olaraq və

ikinci dil olaraq - 235 milyon insan. Yekun statistik hesablama aşağıdakı rəqəmləri verir: İngilis dilini ana dili kimi və ya ona yaxın olan 670 milyon insan və İngilis dilində bəzi səriştələrə sahib olan 1,2-1,5 milyard insan (Crystal 2001: 92-105).

Beynəlxalq İngilis dilinin layihələri, sadələşdirilmiş ortaq kodun hazırlanmasında tələbələrin ana dillərindəki tipoloji fərqləri az qiymətləndirir: dünya dillərinin tipoloji fərqliliyi belə bir ehtimalı istisna edir. Mədəniyyətlərarası ünsiyyət ehtiyacları üçün "düzəldilmiş" ingilis dili sistemi məsələn, koreyalılar, vyetnamlar və yaponlar üçün çətin ola bilər. Nəticə etibarı ilə, beynəlxalq ingilis dilinin müəyyən struktur xüsusiyyətlərinin mövcudluğu, ingilis dilini sosial və linqvistik olaraq istifadə edən dünyanın bütün dillərinin struktur və tipoloji xüsusiyyətlərini nəzərə almağın mümkünsüzlüyü səbəbindən süni, ixtiyari, bir qədər məcburi olacaqdır.

Bir sıra mütəxəssislər beynəlxalq ingilis dilinin aktiv saxlanılmaqla, subyektlərarası mədəniyyətlərarası əlaqələrdə ortaq bir şifahi-semantik kod istifadə edən hər hansı bir etnik dilin daşıyıcısı olacağını söyləyirlər. Müəyyən bir etno-mədəni və etno-linqvistik məlumat bazasının daşıyıcısı olan bir şəxs, beynəlxalq ingilis dili vasitəsilə subyektlərarası təmaslara girərək etnik, mədəni, dil, dini kimliyini ortaya qoyacaqdır. "İngilis dili"nin hələ də qlobal dil kimi qaldığı halda dil sistemini milliləşdirmək və qloballaşma prosesindən qorumaq mümkün deyil; beynəlxalq İngilis dilində bütün etno-məlumat arxivini ("English" deyilən) aradan qaldırmaq mümkün deyil.

Bu məsələdə mütəxəssislər ənənəvi dilçiliyin kanonlarına əsaslanır və dilin daşıyıcısı və yaradıcısı, dil birliyi ilə birbaşa əlaqə, genetik mənsubiyyət və özünəməxsusluq anlayışlarını önə çəkirlər. Genetik mənsubiyyət və ana dilində danışanlardan ibarət bir qrupun məcburi iştirakı dil haqqında empirik materialların toplanmasında və sonrakı linqvistik analizdə əsas meyarlardır və bunun əsasında dilin həqiqiliyi haqqında məlumat əldə edilir [Coulmas 1981: 77]. Bu, Beynəlxalq İngilis dili konsepsiyasında ciddi bir problem yaradır: ana dilində danışan anlayışı ilə əlaqələndirilmir, neytral kod kimi yerləşdirilir və mənsub olan hər hansı bir fərd üçün vahid kommunikativ-idrak məkanının konseptual sistemini təmin etmək məqsədi daşıyır. Bütün linqvokultural cəmiyyətlərin nümayəndələrinin kommunikativ tələblərini tam təmin edəcək, dünyanın bütün milli mənzərələrini kifayət qədər sındıracaq və problemsiz ünsiyyətə zəmanət verən universal semiotik bir kod yaratmaq mümkün deyil. Bu problem bir dairəni kvadrat şəklinə salmaq problemi gədər mürəkkəbdir.

Beynəlxalq İngilis dilinin əsas missiyası, bütün variantlarında danışanlar və xarici dil olaraq öyrənənlər üçün başa düşülə bilən bir ingilis dilidir.

Beynəlxalq əlaqələrin dili olaraq yerli və yerli olmayan ingilis dilləri üçün vahid bir ünsiyyət sahəsi yaratmaq üçün ingilis dilindən istifadə beynəlxalq siyasət, iş, media, mədəniyyət və təhsil üçün mübahisəsiz bir nailiyyətdir. İngilis dilində danışanların çoxu müasir dünyada ingilis dilini vahid sivil ailənin universal və supraetnik aləti kimi, fərqli bir fenomen kimi qəbul edirlər. Bu o deməkdir ki, əcnəbilərlə münasibət qurarkən, etnik İngilis dilini bilənlər bölgədə işarələnmiş sözlərin, deyimlərin, inancları, ayrı-ayrı cəmiyyətlərin dəyərlərini əks etdirən ifadələrin, mürəkkəb qrammatik quruluşların və çətin ifadələri olan ifadələrin istifadəsindən intuitiv və ya məqsədyönlü şəkildə çəkinirlər.

Müasir dünyada ingilis dilinə ilk / ikinci / xarici dil olaraq ingilis dilində danışan insanların çoxluq təşkil edildiyi amili mütləq nəzə alınır. İngilis dili müxtəliflik içində yeni dünya sistemi birliyi prinsipi tələb edən müasir geosiyasi vəziyyətə uyğunlaşır. Mədəniyyətlərarası ünsiyyətin praqmatik məqsədlərə xidmət etməsi üçün orijinal ingilis dil materialından seçilərək istofadə olunması obyektiv bir prosesdir və bu proses ingilis dilində qlobal ünsiyyətin kommunikativ modelinin yaradılmasına kömək edir.

İngilis dilinin inkişafı qloballaşma prosesləri üçün vacibdir. Dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya proseslərinin dərinləşməsi, dünya birliyi ilə dialoq və dünya mədəni dəyərlərinə giriş, dünyada yayılmış beynəlxalq dil olan ingilis dilinin funksional gücünün artması ilə müşayiət olunur. Bu gün qloballaşma fonunda dünya ictimaiyyətinin bir növ "linqafrankası" olan beynəlxalq ünsiyyət dili funksiyasını yerinə yetirən İngilis dilidir. Məşhur İngilis dilçi D.Kristala görə dünyada İngilis

dilində danışanların sayı 1 milyard 100 milyondan çoxdur ki, bunların da yalnız dörddə biri İngilis dilini ana dili kimi tanıyır (6).

İngilis dili 45 ölkədə rəsmi dildir. Lakin bu ölkələrdə də əhalənin hamısı bu dildə danışmır. Dünya əhalisinin yalnız 12% -i ana dili olaraq ingilis dilində danışır. Hər kəs bilir ki, beynəlxalq ünsiyyətin yalnız 4% -i amerikalılar və avstraliyalılar kimi fərqli ingilis dilli ölkələrin ana dilində danışanlar arasında baş verir. Nəticə etibarilə ingilis dilində beynəlxalq ünsiyyətin 96% -i ən azı yerli olmayan şəxslə baş verir.

Hal-hazırda İngilis dili 70 ölkədə hüquqi statusa malikdir və 20 ölkədə dominant hesab olunur. Məşhur İngilis dilçi Tom McArthurun Oxford Kataloqu, Avropadakı (İngiltərə, Şotlandiya, İrlandiya, kontinental Avropa, Uels), Amerikadakı (ABŞ, Kanada, Karib adaları, Latın Amerikası) İngilis dilinin müxtəlif ərazi növlərinin geniş təsvirini verir (7).

Linqvistik modifikasiya proseslərinin müasir ingilis nümunəsindən istifadə edərək modelləşdirmə cəhdləri uzun müddətdir həyata keçirilmişdir. Dil fərqliliyinin öyrənilməsinə böyük bir töhfəni rus alimi Alexander Davidovich Şeitzer vermişdir. "İngilis dilinin milli-ərazi versiyası" konsepsiyasını elmi istifadəyə vermiş, dil sisteminin bütün səviyyələrində müasir ingilis dilinin İngiltərə və Amerika versiyaları arasındakı fərqləri müəyyənləşdirməyə və təsvir etməyə cəhd etmiş və onların qarşılıqlı təsirini tədqiq etmişdir. Müasir ingilis dilinin variantlarını bütün müxtəlifliyi və formalarının qarşılıqlı əlaqəsi ilə müəyyənləşdirmək və təsvir etmək, genişlənən qloballaşma prosesləri ilə əlaqələndirmək mürəkkəb bir elmi vəzifədir.

İngiltərə və Amerika ingilislərinin ərazi dəyişkənliyi məsələləri tarixən bir çox regional ləhcələrin yaranmasına gətirib çıxarmışdır. İngilis dili yalnız Standart İngilis dilini (Kral İngilis dili, Oxford İngilis dili, BBC dili) deyil, İngiltərə, İskoçya, Uels və Şimali İrlandiyanın lehçelerini də əhatə edir. Tarixi məlumatlara görə yalnız İngiltərədə otuz ləhcə var idi (8).

Qloballaşma şəraitində zəka və bilik inkişaf üçün strateji bir qaynağa çevrildikdə, yüksək keyfiyyətli bir ali təhsil xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Aparıcı universitetlər dünyanın ən istedadlı tələbələrini seçir. ABŞ-dan geri qaldığını nəzərə alsaq (2003-cü ildə dünyanın ən yaxşı universitetləri arasında, Şanxay Universitetinə görə Harvard və Stanford özəl universitetləri liderlik edirdi, səkkiz Amerika universiteti dünyanın ən yaxşı universitetlərinin onluğuna, ilk universitetlər sırasına daxil edildi) əlli-35-i ABŞ-da yerləşirdi), Avropa Birliyi, Avropanı ən rəqabətli bilik əsaslı iqtisadiyyata sahib bölgəyə çevirməyi hədəf elan etdi. Ən çox tələb olunan peşələr menecerlər və analitiklərdir.

Qloballaşma ənənəvi olaraq informasiya inqilabı ilə əlaqələndirilir. İnformasiya və kommunikasiya texnologiyaları (İKT) bilik və zəkanın digər istehsal amilləri (əmək, torpaq, kapital) üstünlük təşkil edən müasir yüksək texnologiyalara (yüksək texnoloji) aiddir. Səmərəliliyi-səmərəlilik, əmək intensivliyini-onun rasionallığı, mərkəzləşdirməni - mərkəzləşdirmə və s. əvəz edir. İnformasiya və kommunikasiya texnologiyaları siyasi, müdafiə, iqtisadi, sosial və mədəni baxımdan böyük strateji əhəmiyyətə malik "silahlardır". İnformasiya və kommunikasiya texnologiyalarının geniş tətbiqi ilə yanaşı, ingilis dilinin də əhəmiyyəti artmışdır.

Müasir dünyada danışanların sayına görə əsas dillər: Çin, ispan, hind, ingilis və ərəb. Millətlərarası ünsiyyət dilləri arasında ingilis, fransız, ispan, portuqal, çin, rus, ərəb və alman dilləri seçilir. Hindistanda, Avstraliyada, Cənubi Afrikada İngilis dili dövlət dilidir. 180 milyon insanın danışdığı Portuqal dili Braziliyada rəsmi dildir və s. [doqquz].

Müasir dünyada danışanların sayına görə əsas dillər: Çin, İspan, Hind, İngilis və Ərəb. Millətlərarası ünsiyyət dilləri arasında ingilis, fransız, ispan, portuqal, çin, rus, ərəb və alman dilləri seçilir. Hindistanda, Avstraliyada, Cənubi Afrikada İngilis dili dövlət dilidir. 180 milyon insanın danışdığı Portuqal dili Braziliyada rəsmi dildir və s. [doqquz].

Yalnız səkkiz beynəlxalq ünsiyyət dili var. Bu səkkiz dildən altısı Hind-Avropa dilləridir. Bu qrupa aid dillərin sözləri ortaq bir kökə və oxşar qrammatikaya sahibdir. Bunlar ingilis, ispan, fransız, portuqal, hind və rus dilləridir. Hər kəs üçün başa düşülən bu yeni dilin yalnız ingilis dilinə söykənəcəyi aydındır. Üstəlik, son vaxtlar ingilis dilini sadələşdirmə prosesi intensive davam edir.

Reference

1. Crystal D. English as a Global Language. Cambridge: Cambridge University Press, 1997. 212 p
2. Dolgenko A.N., Kosyreva M.S. Globalisms as a problem of interlinguistics and Russian studies // News of the Volgograd State Pedagogical University.2016. № 2 (106). pp. 105-110.
3. Dolgenko A.N., Kosyreva M.S. Internationalisms and globalisms // Ethnosocium and interethnic culture.2016. № 6 (96). pp 120-126.
4. Globalization and multiculturalism / otv. ed. N.S. Kirabaev. M .: Publishing house of RUDN 2005. 261 p.
5. . Kuznetsov A.M. Changes in lexical meanings under the influence of context-pragmatic factors // Pragmatics and semantics: collection of articles. scientific. Art. M.,2009. 120 p.
6. Chumakov A.N. Globalization. The contours of the whole world. Moscow: Prospect Publishing House, 2005.257 p. 4.
7. Cultural diversity in the modern world / per. from English .. M .: Jazyki russkoj kul'tury, 2009.780 p.
8. Changes in lexical meanings under the influence of context-pragmatic factors // Pragmatics and semantics: collection of articles. scientific. articles. M., 2009.120 p.
9. Crystal D. English as a global language. Moscow: Ves' mir, 2001
10. Mukharyamova L.M. Language relations: politological analysis. Kazan: Kazan University, 2003
11. Fishman J.A. Sociology of English as an Additional Language // The Other Tongue / ed. by B. Kachru. Urbana, Chicago: University of Illinois Press, 1992.
12. Leontovich O. American English as a Medium of Intercultural Communication // World Englishes. 2005. No. 24 (4). Pp. 523–532.

Göndərilib: 28.09.2021: Qəbul edilib: 18.10.2021

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/71/17-22

Хуршида Ботировна Кадирова
Ташкентский государственный университет узбекского
языка и литературы им. Алишера Наваи
доктор философии по филологии, доцент
kadirova.golden@yandex.ru

ПРОБЛЕМЫ ПЕРЕМЕНЫ ЭВФЕМИЗМОВ И ДИСФЕМИЗМОВ В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ПЕРЕВОДЕ

Ключевые слова: *эвфемизм, дисфемизм, художественный перевод, речевая ситуация, сема, исходный язык, язык перевода, табу, синонимический ряд, перемена*

Problems of change of euphemism and dysphemism in artistic translation

Summary

This article is devoted to the phenomena of exchange of euphemistic and dysphemic units in the process of literary translation on the example of the Uzbek and Russian languages, which analyzes some of the causes of these problems. In it, euphemisms and dysphemisms occupy places on both sides of the synonymous row, and their place on the axis of the positive and negative poles is illustrated by examples. It is also argued that synonymous euphemisms have a hierarchy in their composition and that euphemistic units that were previously tabooed have turned into dysphemisms. The author emphasizes the importance of the skill of a translator who understands the mental culture and tries to preserve the spirit of the source language in the target language.

Key words: *euphemism, dysphemism, literary translation, speech situation, seme, source language, target language, taboo, synonymous row, change*

Введение

Особенность эвфемизмов и дисфемизмов состоит в том, что их социокультурные и нравственные ценности, мировоззренческие и мыслительные особенности отражаются не только в речи индивидов, но и в речевом портрете конкретного современного общества в целом. При переводе эвфемизмов и дисфемизмов, используемых в художественных произведениях, внимание переводчика должно сосредоточиться на правильной оценке некоторых явлений, принятых в обществе исходного языка, на определении того, что для них хорошо или плохо, приемлемо и не приемлемо. Из-за отсутствия контроля над х-фемой, связанной с культурными и социальными изменениями, возникает необходимость изучать эти изменения на регулярной основе. Литература, в частности художественный перевод, выступает как объект исследования поднятых вопросов.

Эвфемизмы используются в художественных текстах как один из методологических инструментов языка. По словам Москвина, в этом стиле эвфемизмы не только смягчают речь, но и выполняют эстетическую функцию. Но этого нельзя сказать о дисфемизме. (3) При его применении изобретается характер, национальная культура, воспитание говорящего. Придает ли он такому языку, как эвфемизм, художественную форму или юмористический эффект, или образ в создании ярких художественных личностей... в любом случае дисфемизм является законным методом, который может быть использован автором, и его использование в переводе для передачи исходного языка является спорным. В конце концов, он не может выполнять декоративную функцию в художественном тексте подобно эвфемизму.

Обратное применение эвфемизмов и дисфемизмов при переводе

При изучении номинативных единиц в лингвистике особое внимание уделяется коннотативному аспекту семантики. По мнению В.Н. Телия, коннотация – это смысловая сущность, которая относиться к семантике языковых единиц узуально или оказионально, и выражающая эмоциональную оценку и стилистическое отношение к действительности при выражении предложения речевого субъекта в сущности и согласно этому имеет экспрессивную ценность. (11) Соответственно, коннотация – это аспект, который зависит от отношения говорящего к средствам выражения бытия.

Известно, что выбор подходящей единицы в речевой ситуации и субъективной точки зрения зависит от говоряшего. (10) В каждом языке имеется синонимический ряд слов с определенными понятиями. Например, понятие “лицо” (*Юз, бет, чеҳра, рухсор, афт, башара, турқ*) в узбекском языке используются больше 7и значениях в разных стилистических окрасках. *Юз* (нейтрально, художественно), *бет* (нейтрально, по отношению не человеческого лица), *чеҳра* (поэтично), *рухсор* (поэтично), *афт* (отрицателно), *башара* (грубо), *турқ* (грубо). В переводе, может быть, допускается потеря коннотативной модальности, но добавление, или, что наиболее важно, негативное изменение приводит к неправильному пониманию ментальной культуры исходного языка для читателя языка перевода.

“*Шу дақиқа унда ҳам, бирдан айби очилиб, шарманда бўлган кишиларда юз берадиган ҳодиса юз берди. У сири очилгандан кейин хотини олдида* ***башарасига*** *қандай тус беришини олдиндан ўйлаб қўймаган эди*.” (5) (В этот самый момент с ним случилось то, что случилось с теми, кого внезапно признали виновными и пристыдили. Он не думал заранее, как он будет выглядеть перед женой после того, как тайна будет раскрыта)

Предложение, которое выше указано, по существу выглядит следующим образом:

“*С ним случилось в эту минуту то, что случается с людьми, когда они неожиданно уличены в чем-нибудь слишком постыдном. Он не сумел приготовить свое* ***лицо*** *к тому положению, в которое он становился перед женой после открытия его вины*.” (6)

Использование любой языковой единицы – это уникальный стиль писателя, в котором важную роль играет его отношение к этой единице, специфика выбора слова и его употребления. При этом интерпретатору следует воздержаться от игры в «догонялки» с оригиналом, не придавать смысла единству нейтральной задачи и, самое главное, не вызывать дисфемического настроения.

В лексической парадигме *юз, афт, бет, башара, турқ, чеҳра, жамол* денотативная семантика всех членов одинакова: «человеческое лицо», «передняя часть головы». В семеме *юз* отсутствует коннотативная сема. Но в то время в семемах *бет, афт, башара, турқ* имеется коннотативная сема «негативного отношения», а сememмах *чеҳра, жамол* имеются коннотативная сема «позитивного отношения». (9)

Комментируя слово «бет», А. Ходжиев сказал, что оно очень близко к слову «юз», но имеет слегка негативный оттенок. Согласно градуонимии становится очевидно, что лексема *башара* занимает более низкое положение, чем лексемы *бет*. В синонимичных рядах эвфемические и дисфемические единицы занимают положительные и отрицательные полюса по отношению к ортофемической единице и различаются степенью выражения субъективного отношения. Поэтому целесообразно искать не градуонимию, а градацию (методологическую иерархию), которая отражает денотативную иерархию между этими единицами. Следовательно, методически переводчик ошибся, придав отрицательную оттенку совершенно нейтральному выражению.

В следующем примере мы видим, что он заменил эвфемистическое выражение дисфемическим выражением.

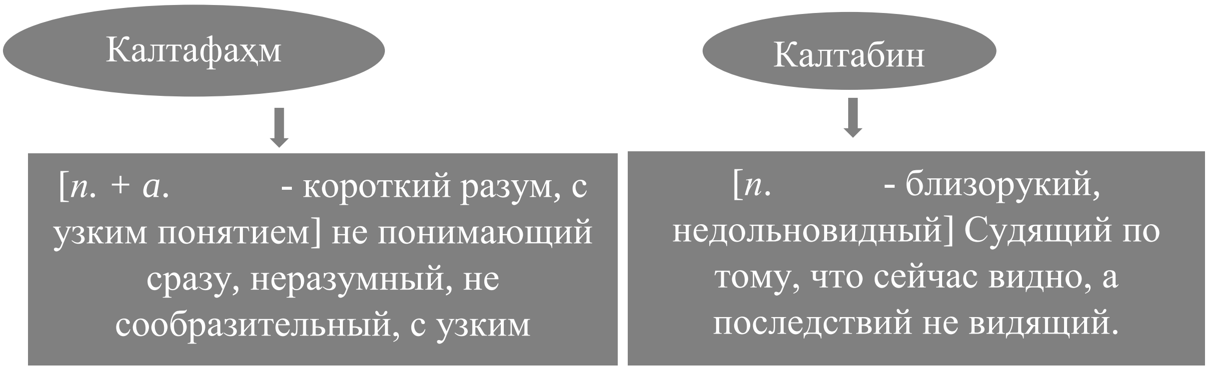
“*Она, это вечно озабоченная, хлопотливая, и* ***недалекая****, какою он считал ее, Долли, неподвижно сидела с запиской в руке и с выражением ужаса, отчаяния и гнева смотрела на него*”

ELMİ İŞ beynəlxalq elmi jurnal. 1.518 İmpakt Faktorlu. 2021 / Cild: 15 Sayı: 10 ISSN: 2663-4619
SCIENTIFIC WORK international scientific journal. 1.518 With Impact Factor. 2021 / Volume: 15 Issue: 10 e-ISSN: 2708-986X

“*Ҳамиша ниманингдир ғамини еб уриниб юрадиган, эрининг фикрича* ***калтафаҳм*** *ҳисобланган Долли хатни ушлаганича қимир этмай ўтирар, даҳшат, умидсизлик ва ғазаб ифода этган кўзлари билан эрига тикилиб қарар эди*”

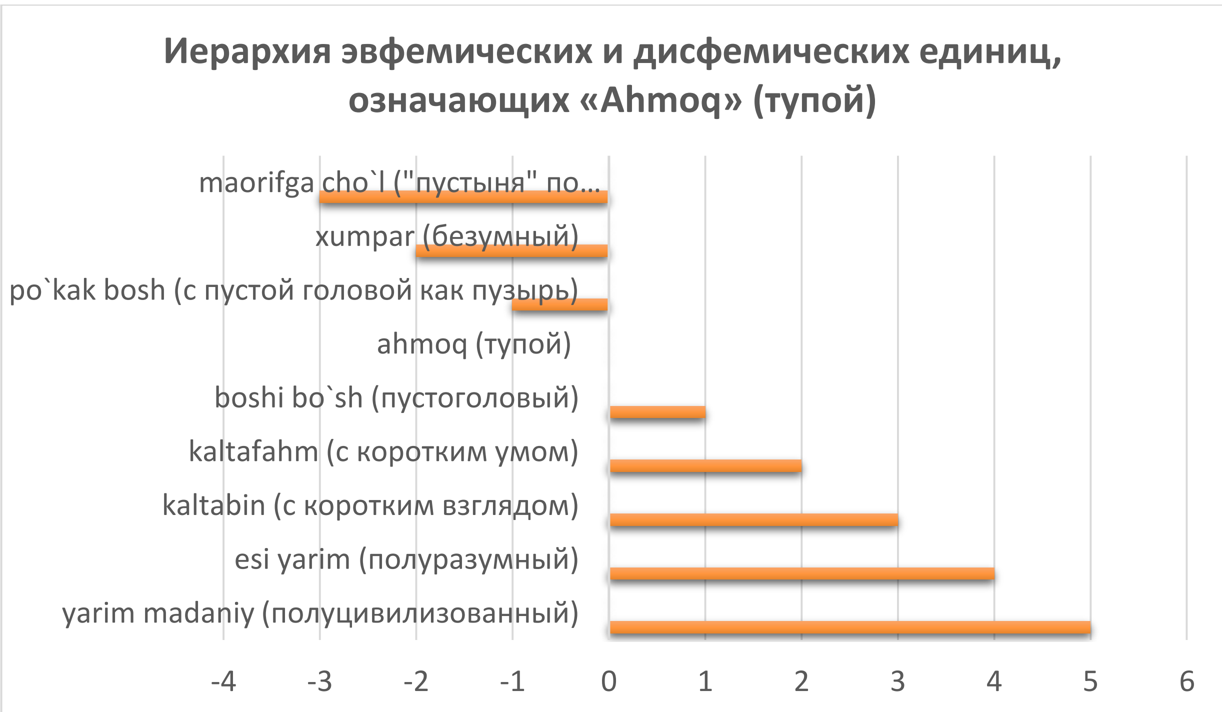
Обе единицы отличаются высокой и низкой дисфемической/эвфемистической оценкой иерархии в их родной территории. В частности, выражение *калтафаҳм* распологается в ряде таких понятий своей эквивалентностью выражению *недалёкий* от автора произведения, но отличается от него степень выражения более негативного отношения на языке перевода. Вместо этого выражение *калтабин* могло соответствовать в определенном смысле.

Сравним:

Таким образом, единицы *калтафахм* и *калтабин* позицируются по признаку «роста отрицательной краски» в иерархии, и с этой позицией определяются их х-фемические свойства. Поскольку “*Калталик”* («краткость») является признаком «глупости», ее объем использования в ситуации часто представляет собой дисфемизацию, но по сравнению с ортофемическим *аҳмоқ* (глупый) в речи имеет большое значение своим эвфемистическим свойством.

Эти единицы занимают следующую позицию на оси координации с другими единицами, используемыми в работе Абдуллы Кадири.

Следует отметить, что в переводе произведения Абдуллы Кадыри «Ўткан кунлар» единица *недалекий* по отношению к Узбек аим использовано более уместно:

“*Юсуфбек-хаджи, хорошо зная **взбалмошный** характер своей **недалёкой** жены, решил не рассказывать ей ничего о том, что произошло с Атабеком, не раскрывать его тайн, но счел необходимым предупредить Узбек-аим о приезде маргиланской невестки и ее родителей*.” (1)

“*Юсуфбек ҳожи **чала-думбул** табиатлик хотинининг **феъли хўйи**ни яхши билгани учун ўткан воқиъларни, яъни Отабек сирларини унга очмасликқа қарор берган бўлса ҳам, аммо марғилонлиқ келин ва қудаларнинг келишларидан хабар беришни лозим деб топди*.”

Единицы *недалекий* и *феъли хўйи* (нрав, характер) по отдельности, образуют непривативное противоречие. Использование этих единиц в любом из этих языков, в зависимости от уровня понимания (уровень моральной, суеверной, культурной грамотности, социальной сферы) *феъли хўйи* имеет нейтральное отношение, а *недолекий* отрицательное отношение в зависимости от знака «мягкого или грубого». Следовательно, и в этом художественном переводе некоторые эвфемистические и дисфемические ситуации меняется функциями, которые несут в лингвокултурологии.

В оригинале «взбалмошенность» используется в переносном смысле как «неопытный в жизни», «незрелость», собственно, его «неполнота» должна означать не как «неопытность», а меньше половины мудрости, то есть немного выше, чем «неопытности» - ближе к «сообразительности». Но поскольку само слово «чала» (незавершенный, недоделанный, половина, незаконченный) имеет отрицательную оттенку, в ситуации речи – в народном понятии, это сочетание считается отрицательной единицей. В языке перевода мы видим элементы этого переносного значения. Коннотация имеет эмоциональную ценность, и эта единица проявляется как продукт восприятия и размышления путем правильной оценки ментального существа на исходном языке, то есть “тот, кто делает все, что ему заблагорассудится, тот, кто безумен”. Функция эвфемизма, которая напрямую и непосредственно связана с речевой прагматикой, была использована более эффективно.

Как ни парадоксально, большинство грубых слов и фраз (дисфемизмов), то есть старых эвфемизмов, сначала приравнивали к табуированной лексике, а затем эти единицы намеренно были смягчены при описании таких тем, как болезнь, половое отношение и смерть, которые люди считали деликатными. В самом деле, уже не секрет, что такой обмен происходит и во внутреннем ресурсе языка. Мы можем проанализировать это с помощью узбекского слова «бокира” (“девственница»”). В переводе «Анны Карениной» слово, употребленное в речи Левина, имеет определенную тонкость.

“*Масалан, сен уйлангансан, сен бу ҳисни биласан... шуниси даҳшатлики, биз анчагина яшаган, ўтмишда... муҳаббат эмас, гуноҳ орттирган одамлармиз. Бирдан покиза, **бокира** бир вужудга яқинлашамиз; бу жирканч нарса, шунинг учун бундай одам ўзини нолойиқ деб ҳис этолмай туролмайди*.” (5)

Табуированная версия этой единицы исчезла из узбекского языка, а арабская лексема «бокира», означающая «первый плод», была использована, чтобы смягчить ее. Так как употребление само табу вызывает дисфемистическую атмосферу. Теперь для того, кто слышет это слово, его скрытое значение потеряло свой эвфемистический характер и он постепенно заменяет табу в значении «незамужняя женщина», “девственница”. Положительная речь главного героя на языке оригинала сохраняется его отношение к деликатной теме, его внутренняя культура и его смущение.

“*Вот ты женился, ты знаеш это чувство... Ужасно то, что мы – старые, уже с прошедшим... не любви, а грехов... вдруг сближаемся с существом чистым, **невинным**; это отвротительно, и потому нельзя не чувствовать себя недостойным*”

То же самое можно сказать о словах «жонон» и «дўндиқча». Он эвфемистичен по отношению к “женщине с легким поведением”; но дисфемизм для воспитанной и правильной женщины. Это слово, переместившееся в авторскую речь, на которой основывалась на отношение Левина, в переводе бросило тень на положительное качество Левина.

“*Хотинлар кўпинча хунук, оддий одамларни яхши кўришади, деб эшитган бўлса ҳам,*

бунга ишонмасди, чунки у бу нарсани ўзига қараб ечар, ўзи эса фақат чиройли, сирли ва ***жонон*** *аёлларнигина яхши кўрарди.*"

Эта единица в узбекском языке со временем потребовала эвфемистической оболочки. Но а в русском мы не видим такой ситуации

"*Слыхал он, что женщины любят часто некрасивых, простых людей, но не верил этому, потому что судил по себе, так как сам он мог любить только красивых, таинственных и* ***особых*** *женщин.*"

Выводы

В 1988 году А.М.Кацев резко разграничил эвфемизм и дисфемизм: дисфемизм не есть эвфемизм сниженного стиля. Дисфемизм является антиподом, а не разновидностью эвфемизма. Дисфемизм противоположен эвфемизму, но не в стилистическом, а в ассоциативно-денотативном плане. (2) Но, на наш взгляд, и в этих выводах есть правда. Оба явления носят оказыональный характер, они постоянно меняются, всегда новые. В отличие от одного только дисфемизма, эвфемизм имеет свойство со временем становиться лингвистической единицей и, в то же время, также может потерять свой эвфемистический характер. Это связано с частым использованием. Как говорит О.Д.Пастухова, со временем эвфемизмы неприятных вещей становятся неэффективными, потому что они внезапно начинают звучать неприятно при описании любого деликатного предмета, с ясностью и точностью их смысла. (4) А дисфемизмы характеризуются отрицательной силой, ортофемами не становяться никогда.

В заключение прежде всего напомним, что Санджар Сиддик разделил возникающие при переводе ошибки на три:

"Ошибка первого типа является результатом необразованность, незнания языка и непонимания того, что слова имеют разное значение в зависимости от их места.

Второй тип ошибок является результатом незнания синонимов языка, богатства словарного запаса языка, то есть отчуждения от внутреннего содержания конкретных выражений каждого языка, и, наконец:

Третий тип ошибок вызван небрежностью при переводе предложений и содержания." (7)

Подобные ошибки приводят к путанице эвфемических и дисфемических единиц, в результате чего дух исходного языка не отражается на языке перевода.

Во-вторых, в самом конкретном языке понятие имеет более одного названия. Например, в узбекском языке значение «обманщик, решающий любое дело в свою пользу» выражается в 15 лексемах: *айёр, муғомбир, хийлагар, қув, устомон, маккор, доғули, мўлтони, қилвир(и), шайтон, тулки, туллак, қирриқ, хирпа, мастон*, в которых по значению соответствует к значениям хитрый, мошенник, лукавый, обманщик, клеветник, черт, лиса. Это также показывает, что связь между значением и именем не естественна. Выбор подходящего требует большого опыта, ответственности и знаний переводчика. Поскольку синонимический ряд имеет номинативно-образные значения, базовые и производные значения, отрицательно-положительные значения, однозначно-многозначные значения, при художественном переводе следует уделять внимание его аспектам, которые могут играть эвфемистическую и дисфемическую функцию в речевой ситуации.

В-третьих, каждый язык имеет собственные эвфемистические/дисфемические перемены ситуации в результате развития собственного речевого приложения, которое не имеет права небрежно использовать их при переводе, искажать в психологическом воображении ученика, изменять национальный дух.

Referenses

1. Kadiri A. The past days. (translated by Mukhammadnodyr Safarov). -Tashkent: Shark. 2009.430 p.
2. Katsev A.M. Linguistic taboo and euphemia / A.M.Katsev. -L.: Leningrad. state ped. in-t them. A.I.Herzen, 1988. - 75 p.
3. Moskvin V.P. Euphemisms in the lexical system of the modern Russian language. -Volgograd: Lenand, 2010. -264 p.
4. Pastukhova OD From euphemism to dysphemism. // Word, utterance, text in cognitive, pragmatic and cultural aspects. Proceedings of the VIII International Scientific Conference, Chelyabinsk, April 20-22, 2016. From: Encyclopedia. S. 329-331
5. Tolstoy L. Anna Karenina (translated by Mirzakalon Ismoiliy). – T.: Gofur Gulom. 1980.
6. Tolstoy L. Anna Karenina. "Eksmo", 1878 - (Library of World Literature). -165 p.
7. History of literary translation in Uzbekistan. Edited by S. Mamajonov. -T., “Fan”, 1985. -176 p.
8. Khadjimusaeva N.N, Ergashev O. On stylistic features of face, beauty, Turkish synonyms in "Orzigul".//Current issues of defectology. Materials of the Republican scientific-practical conference. May 30, 2016. - Tashkent: TDPU. 2016. B. 217-219
9. Hakimova M. Semasiology. Study guide. -Tashkent: HT "Khamidov N.X" printing company, 2008. -100 p.
10. Secrets of the word Cholpon. -Tashkent: Ma'naviyat, 2002. Electronic resource: http:// myuldashev. blogspot.com/2015/03/blog-post_19.html
11. Telia V.N. The connotative aspect of the semantics of nominative units. -Moscow: Nauka, 1986.S. 5 - 143 p.
12. Kadirova Kh.B. Adaptation of the strategy and tactics of dysfemization of political concepts. // Scientific electronic journal “Innovations. The science. Education. -Togliatti: -2021. -No. 33 (May). https://elibrary.ru/item.asp?id=46168731
13. Kadirova Kh.B. Euphemic and dysphemic meaning in structural and pragmatic analysis // "World Science" №4 (49) 2021. https://6f11d5b6-a34f-44d4-b696-52ed0e72afa9.filesusr.com/ugd/b06fdc_ ae9b8316d0934efc97e38002e89e1411.pdf?index=true
14. Kadirova Kh.B. Paradigmatic relations of euphemisms and dysphemism’s with closery-related phenomena. //Teaching foreign languages: theory and practice. Moscow, "Science", 2017 №4 / 4 (71).
15. https://www.researchgate.net/publication/337307193_PARADIGMATIC_RELATIONS_OF_EUPHEMISM_AND_DYSPHEMISM'S_WITH_CLOSELY-RELATED_PHENOMENA

Göndərilib: 25.09.2021: Qəbul edilib: 14.10.2021

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/71/23-28

Наиля Габиб гызы Гаджиева
Азербайджанский медицинский университет
доктор философиии по филологии, доцент
naila.abasova@mail.ru

К ПРОБЛЕМЕ МОТИВАЦИИ ПРИ ОБУЧЕНИИ РУССКОМУ КАК ИНОСТРАННОМУ

Ключевые слова: *русский как иностранный, преподаватель РКИ, мотивы, мотивация, методы*

The problem of motivation while learning russian as a foreign

Summary

There are two types of motivation for learning foreign languages: instrumental and integrative . While learning a foreign language outside the linguistic environment, professional interests, the content of training and the student's relationship with family members, friends, etc., play a motivating role. At the same time, the role of a foreign language teacher is growing. Motivation plays an important role in increasing the effectiveness of teaching Russian in a foreign audience. But for its appearance, it is necessary to select suitable methods that will revive the lesson at any stage, as well as create a new space for organizing problem-value communication.
Keywords*: Russian as a foreign language, RFL teacher, motives, motivation, methods*

Введение

Экономическая глобализация, миграционные потоки, военные конфликты, развитие рыночных отношений охватили все мировое сообщество. На фоне этих процессов, безусловно, растет интерес к изучению иностранных языков. Также растет интерес и к изучению русского как иностранного. Русский язык сохраняет свою актуальность как язык диалога культур, дипломатического общения и т.д. Поэтому те или иные стороны вопроса преподавания русского языка сохраняют интерес для исследователей и практикующих педагогов русского языка. Современная педагогика и психология в процессе изучения иностранных языков, в том числе и русского языка большое внимание уделяют проблемам мотивации. С. Л. Рубинштейн считает, что «учение о мотивации составляет ядро личности» [1. с. 468].

Мотивация – это сфера, которая включает в себя потребности и интересы, влечения и эмоции, установки и идеалы, стремления и цели. Человека редко когда побуждает один мотив. Человеческая деятельность, в том числе и учебная, побуждается и регулируется несколькими мотивами одновременно. Мотив (от франц. motif – побудительная причина, повод) – это побуждение к деятельности, связанное с удовлетворением потребностей человека; совокупность внешних и внутренних условий, вызывающих активность субъекта и определяющих её направленность [2, с. 237].

Ученые [4] выделяют два вида мотивации обучения иностранным языкам: инструментальную и интегративную. Инструментальная мотивация связана с прагматической целью изучения иностранного языка, а интегративная мотивация обусловлена интересом к культуре языка и желанием общаться с носителями изучаемого языка. Также мотивы определяются факторами, которые лежат вне деятельности и вызваны самим процессом познания. В соответствии с этим выделяют внешнюю и внутреннюю мотивацию. Об указанных видах мотивации писали Л.И.Божович [5], А. Н. Леонтьев [7], П. М. Якобсон [8] и др. Внешняя мотивация может быть как положительной, так и отрицательной. К мотивам, формирующим отрицательную внешнюю мотивацию, относятся побуждения учащегося, вызванные осознанием каких-либо неудобств и неприятностей, которые возникают, если он плохо учится. К

положительным мотивам принадлежат социальные мотивы, которые выражаются в виде комплекса стремлений и чувства долга. Наибольшей педагогической эффективностью являются мотивы личного характера. Внешняя мотивация обладает меньшей степенью педагогического воздействия, так как ее составляют социальные мотивы. Наименьшей малой степенью педагогического воздействия обладает отрицательная мотивация. Формирование мотивации – это «создание в образовательном учреждении условий для появления внутренних побуждений (мотивов, целей, эмоций) к учению, осознания их учащимся и дальнейшего саморазвития им своей мотивационной сферы» [9, с. 79].

Наиболее эффективными методами стимулирования и мотивации в группах иностранных студентов, по мнению А.С. Айтпаевой, являются эмоциональные, социальные, познавательные методы [10]. Так, к эмоциональным методам можно отнести поощрение / порицание (большей частью поощрение, поддержка, так как негативная оценка речевого действия слабого студента может привести к нежелательным реакциям с его стороны); создание ярких наглядно-образных представлений (использование яркой, интересной наглядности, просмотр видеофильма, мнемонические фразы, карты); создание ситуаций успеха (распределение заданий с учётом способностей студентов и их психологических и национальных особенностей); свободный выбор заданий (предоставить возможность выбора для студентов).

Сегодня актуальны вопросы национально ориентированного обучения русскому языку как иностранному вне России. В связи с этим встаёт вопрос о специфике мотивации иностранных студентов, изучающих русский язык за пределами России. И.А.Орехова [11, с. 35–38.] связывает изучение иностранного языка в языковой среде с гипермотивацией. Гипермотивация – это совокупность внешней и внутренней мотиваций, которая усиливается объективной реальностью языковой среды.

При изучении иностранного языка вне языковой среды мотивирующую роль играют профессиональные интересы, содержание обучения и отношения обучаемого с членами семьи, друзьями и т. д. Возрастает роль преподавателя иностранного языка. При этом преподаватель имеет и мотивационностимулирующую функцию. И хотя существует мнение о невозможности компенсировать отсутствие лингвокультурной реальности, деятельность преподавателя русского языка как иностранного должна способствовать созданию аналога русской управляемой культурно-языковой среды. Деятельность преподавателя при этом должна корректировать процесс обучения иноязычной культуре, с учетом особенностей образовательной среды. Она складывается из традиционной системы образования данной страны, современного её состояния и наличия / отсутствия преподавателя, носителя изучаемых языка и культуры. По мнению многих исследователей для правильной организации коррекционной работы необходимо иметь достоверную мотивационную картину студентов.

Учебная деятельность протекает наиболее успешно тогда, когда она максимально мотивирована. Поэтому преподаватель РКИ должен знать мотивы изучения русского языка студентами.

Можно выделить следующие основные мотивы изучения РКИ:

1) общение как социально-культурная потребность человека;

2) долгосрочные планы, связанные с построением семьи или бизнеса; профессиональная и образовательная ориентация;

3) любовь к языку и желание интеллектуального роста;

4) атмосфера благоприятного общения на занятии и любовь к своему преподавателю;

5) доступ к средствам массовой информации; знание языка как основного средства межкультурного общения;

6) трудности, вызывающие напряженную работу познавательных сил;

7) получение положительной оценки как внешний, но необходимый фактор при оценивании знаний иумений студентов [12, с. 7].

Эффективность овладения иностранным языком зависит не только от мотивов обучаемого, но также от эффективности педагогического воздействия преподавателя на учащихся. Особое внимание следует уделить мотивации на начальном этапе обучения. На этом этапе проще поддерживать и развивать уже имеющиеся достижения, чем пытаться восстановить то, что уже утрачено.

Наиболее эффективными методами стимулирования и мотивации в группах иностранных студентов, являются эмоциональные, социальные, познавательные методы.

К эмоциональным методам можно отнести следующие формы мотивации:

поощрение / порицание (большей частью поощрение, поддержка, так как негативная оценка речевого действия слабого студента может привести к нежелательным реакциям с его стороны);

создание ярких наглядно-образных представлений (использование яркой, интересной наглядности, просмотр видеофильма, мнемонические фразы, карты);

создание ситуаций успеха (распределение заданий с учётом способностей студентов и их психологических и национальных особенностей);

свободный выбор заданий (предоставить возможность выбора для студентов). К социальным методам – побуждение не отставать от сильного студента (формировать пары для работы «сильный + слабый студент»);

создание ситуаций взаимопомощи (студенты помогают друг другу с объяснением

заинтересованность результатами коллективной работы (работа в группе, различные виды КВН, дух соревнования);

взаимопроверки (студенты проверяют друг у друга выполнение устных или письменных работ) [5, 209 с.].

Л.А. Бердичевский отмечает, что преподаватель РКИ – это специалист не по языку, а по общению в его современном понимании. Преподаватель РКИ – это специалист-профессионал не столько в области языка, сколько в области методики обучения языку и межкультурной компетенции [3]. Немаловажным фактором при обучении языку является благоприятный психологический микроклимат в группе. Он позволяет студентам избежать чувства психологического дискомфорта и помогает им концентрировать свое внимание непосредственно на излагаемом материале. Коммуникативные интенции зачастую подавляются боязнью допустить ошибки, произнести неправильно слово. Способность педагога создать атмосферу взаимоуважения, взаимопонимания и взаимопомощи на занятии способствует сплочению коллектива и выработке коллективной ответственности, что является необходимым условием для успешного развития коммуникативных навыков. Любовь и интерес преподавателя к своему предмету передается и его студентам, а личностные качества педагога, транслируемые в ходе преподавания, становятся примером для подражания. Важным стимулирующим фактором повышения интереса и мотивации к изучению языка является использование современных технологий, методов и приемов интенсификации обучения иностранному языку.

Преподаватель должен так организовать процесс овладения русским языком, чтобы он стал творческим процессом познания страны, менталитета людей, говорящих на этом языке. Использование песенного материала, аутентичных литературных текстов, непосредственное погружение в атмосферу культуры, традиций, обычаев и социальных норм страны формирует социокультурную компетентность как необходимый элемент готовности к диалогу культур. Развитие мотивации на занятиях по РКИ зависит не только от мотивов самих иностранных студентов, но большей частью от деятельности преподавателя. Педагог должен организовать учебный процесс с максимальной эффективностью, а именно с применением интерактивных методов преподавания, привлечением лингвострановедческого материала, созданием благоприятной атмосферы общения, обучения на собственном примере. Исключительно при комплексном использовании этих условий возможно повышение уровня мотивации в процессе изучения русского языка как иностранного.

Для студентов-иностранцев всегда трудны занятия, связанные с выработкой навыков грамотной устной и письменной речи. Чтобы преодолеть эти трудности, возникающие при изучении русского языка, преподавателю необходимо разработать особые методы и приемы с целью применения их в данных ситуациях при объяснении определенных тем. В условиях возрастающих требований по подготовке высококвалифицированных специалистов возникает необходимость в совершенствовании методов и технологий обучения русскому как иностранному, а также в целях формирования устойчивых навыков грамотной устной и письменной речи у студентов-инофонов с помощью особых методов и приемов работы. Увлекательность учебного процесса, новизна, творчество не оставляют студентов равнодушными. Задача преподавателя состоит в том, чтобы повысить мотивацию к овладению предметом, сделать так, чтобы интерес к нему был всегда постоянным и устойчивым. Сопутствующим фактором интереса является успех в овладении письменной и устной речью студентами-инофонами. Решение на занятиях интересных дидактических задач, творческая деятельность, обращение к истории и этимологии языка заставляют студентов-иностранцев по-новому взглянуть на трудности грамматики русского языка. Основная цель введения новых методов для изучения русского языка как иностранного – это формирование устойчивой мотивации через активное участие учащихся и преподавателей в учебном процессе, а также через обращение к фактам истории и культуры русского народа. Особое внимание следует обратить на творческий подход в обучении РКИ, содействующий стимулированию и повышению мотивации интереса к учению: 1) Использование стихов и песен при отработке лексико-грамматических тем), 2) решение проблемных дидактических задач, 3) проведение ролевых игр и др. Приведем примеры применения данных методов на практических занятиях по русскому языку как иностранному. Целесообразно начать разговор с обучения русскому языку на подготовительном факультете, когда студенты должны освоить элементарный, а потом базовый уровни владения РКИ.

Рассмотрим фрагмент урока по изучению винительного падежа, который предложен в статье А.В.Богачевым, К.А.Грушко. На практическом занятии при отработке данной грамматической темы рекомендуется прочитать русскую народную сказку «Репка», обратить внимание на формы винительного падежа в тексте (посадил репку, позвал бабку, позвала Внучку, позвала Жучку, позвала Мышку; за бабку, за дедку, за репку), прочитать сказку по ролям, делая акцент на формах: посадил репку, за репку, за бабку, за дедку, за Жучку и под. Отработав предложные и беспредложные формы винительного падежа, преподаватель и студенты распределяют роли и готовят инсценировку сказки. У учащихся появляется живой интерес к изучению грамматики, и предложно-падежные формы запоминаются быстро, впоследствии автоматически воспроизводятся. Читая эту сказку, студенты узнают о русском быте, о семейных отношениях, дружественной атмосфере в русской семье, о традициях и жизни русского народа, что еще больше повышает интерес к изучению русского языка (13)

Психологический настрой является мощным мотиватором для закрепления необходимых теоретических знаний. Смена деятельности на занятии, акцент на физическую активность делают выполнение задания своего рода забавной игрой. Тем не менее, происходит закрепление восприятия на слух и дифференцирование значений префиксальных глаголов движения.

Эффективен также метод решения дидактических задач в ходе ролевой игры на основе реальной ситуации. Суть его заключается в том, что преподаватель распределяет между студентами роли. Один студент готовит речь, а остальные лушают и фиксируют его речевые ошибки. Будучи наделенными столь ответственными обязанностями, студенты ощущают себя активными участниками учебного процесса, чувствуют себя более уверенными. С другой стороны, сам выступающий, зная, что аудитория будет его слушать, более ответственно отнесется к подготовке своего выступления. Однако в отличие от ролевой игры, которая задает определенную ситуацию, в рамках которой участники реализуют свой творческий потенциал и языковые навыки, этот метод, а именно все происходящее – часть

учебного процесса (проверка домашнего задания, выступление с монологами). Поэтому и студенты воспринимают все это не как игру, а как реальный учебный процесс. Следовательно, мотивировать студентов-иностранцев к деятельности, поддерживать их интерес к изучаемому языку необходимо, потому что мотивированная деятельность, интерес к предмету деятельности, как известно, отличаются эмоциональным отношением личности к делу, вследствие чего напрягается внимание, углубляется мышление, облегчается запоминание и восприятие, материал задерживается в памяти дольше. Учащиеся таким образом активно вовлекаются в деятельность, овладевают изучаемым материалом, что, в свою очередь, влияет на закрепление у них интереса к данному языку и тем самым содействует повышению эффективности обучения.

В качестве мотива при обучении русскому как иностранному выступают присущие данному обществу ценности, интересы, идеалы» [6]. Мотивация овладения РКИ в условиях обучения в ВУЗе отличается рядом специфических особенностей, обусловленных самими условиями обучения, когда изучаемый язык является не только целью обучения, но и средством подготовки к будущей профессиональной деятельности. Для оптимальной организации учебной деятельности преподавателю необходимо знать типы мотивации, выделяемые с учетом индивидуального развития потребностей студентов. Доминирующий тип – это учебно-профессиональная мотивация, являющаяся внутренней мотивацией, при которой познавательная активность учащегося направлена на овладение наукой, будущей специальностью. Учебная мотивация предстает как ведущая сила процесса развития личности, ее познавательных потребностей. К данному типу можно отнести в первую очередь активность, направленную на овладение иностранным языком как языком специальности, будущей профессии; а в более широком смысле – направленность и ориентацию на результат; стремление овладеть иностранным языком как одним из средств получения профессиональных знаний; желание получить прочные и глубокие знания, приобрести умения и навыки, необходимые в дальнейшей профессиональной деятельности; стремление стать квалифицированным специалистом, желание работать самостоятельно.

Выводы

Задачей учебного процесса сегодня является не только передать информацию, но и научить самостоятельно и постоянно учиться, мотивировать студентов на учебно-познавательный процесс, на самообразование. Современные психологи и педагоги едины в том, что качество выполнения деятельности и ее результат зависят прежде всего от побуждения и потребностей индивида, его мотивации. Именно мотивация вызывает целенаправленную активность, определяющую выбор средств и приемов, их упорядочение для достижения целей. В настоящее время актуальной является проблема повышения мотивации в процессе обучения русскому языку как иностранному, поиска новых путей и методов ее решения.

Мотивация играет важную роль в повышении эффективности обучения русскому языку в иностранной аудитории. Но для того, чтобы она появилась, необходимо подбирать подходящие методы, которые позволят оживить урок на любом этапе, а также создать новое пространство для организации проблемно-ценностного общения.

References

1. S.L. Rubinstein. Fundamentals of General Psychology. M., 1946.564 p., p.468
2. E.L. Azimov. Dictionary of methodological terms: theory and practice of teaching languages / E. L. Azimov, A. I. Shchukin. SPb., 1999.471 p.
3. L.A. Berdichevsky. Methodology of intercultural education by means of the Russian language as a foreign language / L. A. Berdichevsky. M.: Russian language, 2011.48 p.
4. R. C.Gardner, W. E.Lambert. Attitudes and Motivation in Second Language Learning. Rowley, Massachusetts: Newbury House Publishers, 1972. 313 p.

5. LI Bozhovich Selected psychological works: Problems of personality formation / under. ed. D. M. Feldshtein. M., 1995.209 p.
6. E. G. Azimov, A. N. Shchukin. New dictionary of methodological terms and concepts (theory and practice of teaching languages) / E.G. Azimov, A.N. Shchukin. M .: Publishing house IKAR, 2009, 448 p
7. . A. N. Leontiev. Needs, motives, emotions. M., 1971, 38 p.
8. P.M. Yakobson Psychology of feelings and motivation / ed. E. M. Borisova. M., 1998.304 p.16. Ekiz S., Kulmetov Z. The Factors Affecting Learners Motivation in English Language Education // Journal of Foreign LanguageEducation and Technology
9. A. K. Markova, T. A. Matis, A. B. Orlov. Formation of motivation for learning: a book for the teacher. M., 1990.191 p., P. 79
10. A.S. Aytpayev. Methods of motivation and stimulation in teaching RFL: their role and opportunities [Electronic resource] / AS Aitpaeva. - Access mode: http://pps.kaznu.kz/ru/Main/FileShow2/15233/38/2/1/0/. - Date of access: 24.10.2018.
11. I. A. Orekhova. There is a language environment. There is no language environment // Russian language abroad. 2007. No. 3. P. 35–38.
12. A. N. Leontiev. Needs, motives, emotions. M., 1971, 38 p. 7.
13. A.V.Bogacheva, K.A. Grushko. Motivation and methods of its improvement in the process of teaching RFL // Actual problems of studying the humanities and natural sciences, 2008, no. 12, p. 12-15

Göndərilib: 01.10.2021: Qəbul edilib: 16.10.2021

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/71/29-34

Nüşabə Baba qızı Seyid
ADPU nəzdində Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Kolleci
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru
s_nushaba@yahoo.com

MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞLI UŞAQLARDA RİYAZİ TƏSƏVVÜRLƏRİN FORMALAŞMASI VƏ İNKİŞAFININ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: *məktəbəqədər yaşlı uşaqlar, elementar riyazi təsəvvürlər, məktəbəqədər yaşlı uşaqların intellektual inkişafı, zehni tərbiyə, inkişafın xüsusiyyətləri*

Features of the formation and development of mathematical representations in preschool children

Summary

The article deals with the actual problems of the formation of elementary mathematical representations in children. The paper shows that this approach in mathematics education based on action learning in conjunction with the natural motivation stemming from common sense is effective. Also, stimulating questions and classical famous problems are important motivating tools in mathematics, which are particularly beneficial in the framework of action learning. The analysis of psychological, pedagogical and methodological literature on the topic of research the author provides an experimental methodology for studying elementary mathematical representations, characterizes their features in young children.

Key words*: preschool children, mathematical representations, intellectual development of preschool children, mental education, features of development, elementary mathematical representations*

Giriş

Məktəbəqədər yaş – şəxsiyyətin inkişafı və tərbiyəsində mühüm mərhələdir. Hərtərəfli və ahəngdar şəkildə inkişaf etmiş şəxsiyyətin tərbiyə olunması vəzifələrindən biri də məktəbəqədər yaşlı uşaqların zehni tərbiyəsidir. Elementar riyazi təsəvvürlərin formalaşdırılması-bu, məktəbəqədər təhsil müəssisəsinin intellektual və şəxsi inkişafının son dərəcə vacib hissəsidir. Yuxarı məktəbəqədər yaşda elementar riyazi təsəvvürlərin inkişaf problemi daha da aktuallaşır, bu, uşağın məktəbdə sistematik təhsilə keçidi ilə bağlıdır. Uşağın nə qədər keyfiyyətli və vaxtında hazırlanmasından onun gələcək tədrisinin uğurlu olması çox asılıdır /Ömürboyu təhsilin məzmun konsepsiyası, 2004**:** 46.

Elementar riyazi təsəvvürlərin formalaşması problemi ümumi və xüsusi (əlahiddə) pedaqogikanın əsas məsələlərindəndir ki, bu da erkən yaşda olan uşaqların elementar riyazi təsəvvürləri şəxsiyyətin psixi inkişafında baş verən dəyişikliklərin inikası kimi xarakterizə oluna bilər. Elementar riyazi təsəvvürlərin formalaşdırılması biliyin, üsulların və əqli fəaliyyət metodlarının məqsədyönlü və mütəşəkkil formada ötürülməsi və mənimsənilməsi prosesidir. Problemlə bağlı S.İ. Volkova, V.V.Danilova, Z.A.Mixaylova, T.İ.Yerofeyeva, A.M.Leuşina və başqaları məşğul olmuşlar.

Məktəbəqədər yaşlı uşaqların riyazi inkişafı dedikdə, riyazi təsəvvürlərin və onlarla bağlı məntiqi əməliyyatların mənimsənilməsi nəticəsində şəxsiyyətin idrak fəaliyyətində keyfiyyət dəyişiklikləri nəzərdə tutulur. Riyazi təsəvvürlərin formalaşdırılması-proqram tələbləri ilə nəzərdə tutulmuş bilik, üsul və əqli fəaliyyət üsullarının məqsədyönlü və mütəşəkkil şəkildə ötürülməsi və mənimsənilməsi prosesidir. Məktəbəqədər yaşlı uşaqların riyazi inkişafına aşağıdakılar daxildir:

Riyazi təsəvvürlərin formalaşması	Riyazi fəaliyyət növlərinin inkişafı	Məntiqi düşüncə üsullarının inkişafı
sayı o cümlədən, hesab, hesablama, alqoritm, kəmiyyət, forma və s.	saymaq, hesablamaq, ölçmək və s.	təhlil, sintez, müqayisə, təsnifat, ümumiləşdirmə və s.

Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda riyazi təsəvvürlərin formalaşdırılması metodikasının təşəkkülü son zamanlar diqqət mərkəzində saxlanılan eksperimental tədqiqat metodlarının tətbiqi ilə birbaşa bağlılıq təşkil edir /Yerofeyeva, 2005: 8/. Müasir şəraitdə altı yaşdan yuxarı uşaqların məktəbdə təhsilə başlaması ilə əlaqədar məktəbəqədər yaşlı uşaqların məktəb riyaziyyatını mənimsəməsi prosesinin təkmilləşdirilməsi metodlarının işlənib hazırlanması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda elementar riyazi təsəvvürlərin formalaşması sahəsində aparılan tədqiqatlar bilavasitə praktika ilə bağlıdır və onun ən mühüm problemlərinin həlli üçün müxtəlif elmi üsullar ortaya qoyur. Hazırlanan məzmun metodiki üsullar, didaktik vasitələr və işin təşkili formaları uşaq bağçalarında uşaqlarda elementar riyazi təsəvvürlərin formalaşdırılması praktikasında tətbiq olunur /Beloşistaya, 2005: 54/.

Xüsusilə E.P.Benensonun və E.V.Volnovoyun apardığı araşdırmalarına görə, riyazi inkişaf uşağın bütöv inkişafının tərkib hissəsi kimi qəbul edilir. Ahəngdar inkişafın xüsusi əhəmiyyətli elementləri şəxsi, intellektual, şifahi, emosional inkişafın tərkib hissələridir. Qeyd etmək lazımdır ki, məktəbəqədər yaşlı uşaqların intellektual inkişafında şəxsi, şifahi və emosional inkişafdan kənarda təsvir edilə bilməyən riyazi inkişaf mühüm rol oynayır /Beloshistaya, 2003: 34/.

Riyaziyyat məktəb dövrünün ən çətin mövzulardan biridir. Buna görə də bu gün məktəbəqədər yaşda uşağın riyazi inkişafının effektivliyindən ibtidai məktəbdə riyaziyyatın öyrənilməsinin müvəffəqiyyəti birbaşa asılıdır. Bir çox valideynlər hesab edirlər ki, məktəbə hazırlıq zamanı əsas məsələ uşağı rəqəmlərlə tanış etmək və ona yazmağı, saymağı, toplamağı və çıxarmağı öyrətməkdir /Smolyakova, 2008: 67/. Lakin, məktəbdə, xüsusilə də müasir tipli dərsliklərdə riyaziyyatı öyrənərkən, bu bacarıqlar uşağın riyazi dərslərində çox qısa müddətdə kömək edir. Öyrənilmiş biliklərin ehtiyatı çox tez bir zamanda (təxminən bir-iki aydan sonra) qurtarır və öz məhsuldar düşünmək bacarığının formalaşmaması (yəni yuxarıda qeyd olunan fikir hərəkətlərini riyazi məzmunda müstəqil yerinə yetirmək) erkən "riyazi problemləri"nın yaranmasına gətirib çıxarır /Mixaylova, 2008: 67/. Bəlkə də bu cür çətinliklərin əsas səbəblərindən biri bir mövzu kimi riyaziyyata olan marağın itməsidir.

Uşaqların riyazi inkişaf metodikasının vəzifələrini biz aşağıdakı kimi qruplaşdırmağa çalışmışıq:

1. İnkişaf səviyyəsinə dair proqram tələblərinin elmi əsaslandırılması
hər yaş qrupunda riyazi təsəvvürlər.

2. Uşağın hazırlanması üçün faktiki materialın məzmununun seçilməsi
riyaziyyatın məktəbdə mənimsənilməsi, yəni uşaq bağçasında riyazi təsəvvürlərin formalaşmasında varisliyin həyata keçirilməsi və müvafiq
məktəbdə anlayışlar.

3. Effektiv didaktik preparatların işlənib hazırlanması və praktikaya tətbiqi
vəsaitlərin inkişaf üsulları və prosesinin təşkili müxtəlif formaları
riyazi təsəvvürlərin inkişafı.

4. Məktəbəqədər təhsil sisteminin bütün halqalarında uşaqların riyazi inkişafı üzrə pedaqoji və metodiki iş aparmağa qadir yüksək ixtisaslı kadrların hazırlanmasının məzmununun işlənib hazırlanması.

5. Ailə şəraitində uşaqların riyazi inkişafına dair valideynlər üçün elmi əsaslarla metodik tövsiyələrin işlənib hazırlanması.

Məktəbəqədər yaşlı uşaqların riyazi inkişaf metodikası bir çox elmlərlə, ilk növbədə isə təhsil predmeti məktəbəqədər yaşlı uşağın şəxsiyyət və fəaliyyətinin müxtəlif tərəfləri, onun tərbiyə və təlim prosesi ilə bağlıdır. Onun Məktəbəqədər pedaqogika ilə ən sıx əlaqəsi var. Məktəbəqədər yaşlı uşaqların riyazi inkişaf metodikası onun tərəfindən hazırlanan uşaqların təlim və zehni tərbiyəsi vəzifələrinə əsaslanır: prinsiplər, şərtlər, vasitələr, üsullar, üsullar, təşkilat formaları və s. bu əlaqə qarşılıqlı xarakter daşıyır: uşaqların riyazi inkişaf problemlərinin tədqiqi və inkişafı öz növbəsində pedaqoji nəzəriyyəni təkmilləşdirir, onu yeni faktiki materialla zənginləşdirir /Leuşina, 1974: 79/.

Uşaqların məktəbdə riyaziyyatın mənimsənilməsinə hazırlığı ibtidai riyaziyyatın tədrisi metodikası və riyaziyyatın özünün bəzi aspektləri ilə əlaqəsi olmadan uğurlu həyata keçirilə bilməz. Bu elmlərə arxalanmaq uşaq bağçasında uşağın mənimsədiyi və riyazi təhsilin bünövrəsinə xidmət etməli olduğu riyazi biliklərin həcmini və məzmununu müəyyən etməyə imkan verir. Ən önəmlisi

"çoxluq", "hesab", "kəmiyyət", "say", "ölçü" kimi fundamental riyazi anlayışlardır. Məktəbdə riyaziyyatın tədrisinin məzmunu və metodlarının təkmilləşdirilməsi uşaqların bağçada hazırlanmasına yeni münasibət nəzərdə tutur. Hazırda məktəbəqədər yaşlı uşaqların riyazi hazırlığının məzmununa əhəmiyyətli dəyişikliklər edilmişdir; daha səmərəli təlim metodları və vasitələri tapılmış və sınaqdan keçirilmişdir. İbtidai məktəblərdə riyaziyyatın tədrisi metodikası ilə əlaqə məktəbəqədər yaşlı uşaqların riyazi inkişaf metodologiyasının daha da təkmilləşdirilməsi üçün əsas yolları düzgün müəyyən etməyə imkan verir.

Fəlsəfə, xüsusilə də onun tərkib hissəsi olan idrak nəzəriyyəsi metodik tədqiqatlarda və riyaziyyatın real tədris prosesində istifadə olunan bilik metodlarını inkişaf etdirir. Məsələn, sistemli yanaşma metodik xarakterli tədqiqatlarda geniş istifadə olunur. Metodik problemlərin tədqiqinə dialektik yanaşma onların həllində vurğuların dəqiq yerləşdirilməsinə imkan verir. Belə ki, dialektik metod vasitəsilə riyazi təhsilin məqsədləri və məzmunu arasında nisbətlər müəyyən edilir. Fəal bilik konsepsiyası riyazi təsəvvürlərin formalaşması, məsələlərin həlli ilə bağlı problemləri də həll etməyə kömək edir.

Məktəbəqədər yaşlı uşaqların riyazi inkişaf metodikası psixologiya ilə sıx bağlıdır. Belə ki, materialın əsaslandırılmış seçimi üçün yaddaşın idrak fəaliyyətinin, qavrayışın, düşüncənin, bu və ya digər yaş qrupunun uşaqlarının diqqətinin inkişaf qanunauyğunluqlarından istifadə etmək lazımdır /Mixaylova, 1999: 138/. Riyazi materialın mənimsənilməsi prosesində uşaqların fəaliyyətinin təşkili üsullarının, həyata keçirmə sisteminin seçilməsinə və ardıcıllığına əqli hərəkətlərin mərhələli şəkildə formalaşması (P.Y.Qalperin, N.F.Talızinanın) ümumi qəbul edilmiş nəzəriyyəsi böyük təsir göstərir. Bu nəzəriyyəyə uyğun olaraq bütöv obraz kimi anlayış mərhələli hərəkətlər əsasında formalaşır və nəticədə ümumiləşdirilir. Bu halda, uşaq əqli cəhətdən anlayışlarla fəaliyyət göstərə bilər.

Tam hüquqlu əqli hərəkətlərin formalaşdırılması üçün 6 mərhələyə istiqamətlənmək təklif olunur:

1. Motivasiya mərhələsi - fəaliyyət məqsədi ilə ilkin tanışlıq, təhsilalanda zəruri motivasiyanın yaradılmasıdır;

2. Hərəkətin təxminən əsasının sxeminin tərtib edilməsi mərhələsi. (Bu mərhələ onun yerinə yetirilməsinin metodları haqqında ümumi təsəvvür verir);

3. Hərəkətin materiallaşdırılmış və ya maddi formada icra mərhələsi (maddi real predmetlərlə, materiallaşdırılmış - hər hansı model, sxem, çertyojlar vasitəsilə);

bu mərhələdə yerinə yetirilən əməliyyatları ucadan söyləmək tələb olunur;

4. Xarici fəaliyyət mərhələsi - bir səs-küylü söz şəklində, yazılı şəkildə hərəkətləri izah etmək (burada hərəkət hər hansı bir əməliyyatları atlamadan geniş şəkildə öyrənilir, yalnız son mərhələdə bəzi əməliyyatlar qaçırıla bilər);

5. Daxili nitq mərhələsi - hərəkət danışma ilə müşayiət edilmir, avtomatlaşdırmağa başlayır;

6. Zehni hərəkət mərhələsi zehni planda hərəkətin yerinə yetirilməsidir. (Bu yanaşmanın üstünlüyü ondan ibarətdir ki, bilik, bacarıq və vərdişlər arasındakı boşluğu aradan qaldırmağa imkan verir).

Bu yanaşmanın üstünlüyü ondan ibarətdir ki, bilik, bacarıq və vərdişlər arasındakı boşluğu aradan qaldırmağa imkan verir.

Psixologiya da uşaqların bilik və bacarıqların mənimsənilməsində yaş imkanlarını müəyyən edir, hansılar ki, donmuş deyillər və təhsilin növündən asılı olaraq dəyişirlər. Son onilliklər ərzində Məktəbəqədər yaşlı uşaqların riyazi inkişafı metodikasının inkişafı üçün inkişaf etməkdə olan tədris nəzəriyyəsi sahəsində psixoloji-pedaqoji tədqiqatların (L.S.Vıqotskinin, J.Piajenin, L.V.Zankov və başqaları) nəticələri əhəmiyyətli dərəcədə təkan vermişdir.

Bu tədqiqatlar əsasında Məktəbəqədər yaşlı uşaqların yeni təlim konsepsiyaları işlənib hazırlanır, məzmun seçiminə yeni yanaşmalar, tədris forma və vasitələrinin metod və üsulları araşdırılır.

Tədris prosesinin səmərəli qurulması uşaqların anatomo-fizioloji xüsusiyyətləri əsasında optimal şəraitin yaradılması ilə sıx bağlıdır. Məktəbəqədər uşaqlarda fizioloji proseslərin axım

qanunauyğunluqları uşaq bağçasının hər yaş qrupu üçün riyazi təsəvvürlərin formalaşması üzrə məşğələlərin yerinin və müddətlərinin müəyyən edilməsi üçün əsasdır.

Fikrimizcə, riyazi təhsil uşağın tədris, oyun, informativ-tədqiqat və nitq fəaliyyətindən "ardıcıl-paralel" istifadə əsasında, həmçinin inteqrativ əlaqələrin öyrənilməsi prosesində istifadə olunmalıdır - riyazi material bir-biri ilə bağlı olan aşağıdakı istiqamətlərdə açılmalıdır: uşağın öz həyatında riyaziyyat, insanların həyatında riyaziyyat, riyaziyyat və ətraf təbii mühit. Bütün bunlar uşaqlarda müasir cəmiyyətdə dolğun həyat üçün zəruri olan riyazi mədəniyyətin formalaşdırılması üçün vacibdir.

Məktəbəqədər yaşlı uşaqların təlim prosesində istifadə olunan əsas riyazi anlayışlara qısa nəzər salaq.

Çoxluq-riyaziyyatda əsas (qeyri-müəyyən) konsepsiyadır. Çoxluq dedikdə, müxtəlif təbiət obyektlərinin məcmusu başa düşülür ki, bu da vahid bütöv kimi nəzərdən keçirilir. Çoxluq bu çoxluğa aid olan bütün obyektlərə xas olan səciyyəvi xüsusiyyətlə müəyyən edilir, və ona daxil olmayan bir mövzu deyil, bu xüsusiyyətə malik deyildir. Çoxluqlu əsas əməliyyatlar aşağıdakılardır: Bir çox hissənin birləşməsi, kəsişməsi və çıxarılması. Riyaziyyatda çoxluğun xarakteristikası üçün sonlu və sonsuz çoxluq, bərabərqiymətli və qeyri-bərabər çoxluq, boş çoxluq, altçoxluq və s. kimi anlayışlar istifadə olunur.

Hesab – iki dəst arasında qarşılıqlı birmənalı uyğunluğun müəyyən edilməsi prosesi-çox sayda, hansının ki elementləri yenidən hesablanır,və bir çox Natural ədədlər. Riyazi təhsil prosesində, uşaq əvvəlcə sadəcə bərabərdəyişməni və ya çoxluqların qeyri-bərabərliyini (çox, az, daha çox və s.) qeyd edir, sonra isə çox sayda elementlərin sayını bildirir.

Say - ölçülmüş miqdarın seçilmiş ölçüyə münasibətini göstərir. Buna görə də, ədəd sabit bir xüsusiyyət deyil, nisbətdə vahidin dəyişməsi nəticəsində dəyişir. Say da son çoxluğun göstəricisidir.

Kəmiyyət-hər bir əşyanın müəyyən keyfiyyətdən başqa, kəmiyyəti də olur. Keyfiyyətdən fərqli olaraq, kəmiyyət predmeti ona aid xasssələrinin inkişaf dərəcəsi və ya intensivliyi, habelə onun böyüklüyü, həcmi v.s. tərəfindən bildirir. Bir qayda olaraq, kəmiyyət rəqəmlə ifadə olunur. Kəmiyyətlə keyfiyyət eyni bir əşyanın tərəfləri olduğuna görə həm də vəhdət təşkil edir. Keyfiyyətin dəyişilməsi, əşyanın dəyişilməsinə, onun başqa bir əşyaya çevrilməsinə gətirib çıxarır, müəyyən çərçivədə daxilində kəmiyyətin dəyişilməsi isə əşyanın nəzərə çarpacaq dərəcədə dəyişilməsinə gətirib çıxarmır. Kəmiyyətlə keyfiyyətin vəhdəti ölçü adlanır.

Ölçü - bir növ elə hədddir ki, bunun daxilində predmet olduğu kimi qalır. Kəmiyyət tərəfi ilə keyfiyyət tərəfinin birləşməsindən ibarət olan ölçünün "pozulması" predmetin dəyişilməsinə, onun başqa bir predmetə çevrilməsinə gətirib çıxarır. (Məsələn, maye 0°-də donur, 100°-də isə qaynayıb buxara çevirilir). Ölçmənin öyrənilməsində əsas məqam uşaqların ölçü ilə tanış olmasıdır. Məktəbəqədər uşaqlıqda ölçmə tətbiqi iki məqsədə malikdir: uşaqları ölçü ilə tanış etmək və ölçmək üçün öyrətmək, obyektləri böyüklüyünə görə müqayisə etmək. Təlimlərdən, sensor qavrayışdan istifadə edərək, uşaqlar ölçü və nəticə arasında asılılıq tapır. Ölçü və nəticə arasındakı asılılığın başa düşülməsi həm də analitik-sintetik fəaliyyətin inkişafına kömək edir.

Beləliklə, bir qayda olaraq uşaqlar dünyaya göz açdığı andan etibarən onların müxtəlif qaydalar (alqoritmlər), məsələn, əllərin yuması, geyinməsi, soyunması və s. müşayiət edir və intuitiv məzmunlu səviyyədə alqoritm altında, eyni tipli problemləri həll etmək üçün fəaliyyət proqramı başa düşülür.

Bu zaman tədris prinsipləri nəzərə alınmaqla hər bir riyazi təsəvvür tədricən, mərhələli şəkildə formalaşır. Məsələn, həyatın dördüncü ilinə qədəm qoyan uşaqlarla işləyərkən, diqqət bir qayda olaraq, çoxluq haqqında biliklərin formalaşmasına yönəldilir. Uşaqlar "təzad" və "əlaqəli" dəstləri müqayisə etməyi öyrənirlər. Daha sonra həyatın beşinci, altıncı, yeddinci ilində bir çox biliklər dərinləşir: uşaqlar bir çox elementləri komponentlərin sayına görə müqayisə edir, bir çox şeyi altçoxluqlara bölür, tamlıq və hissələri arasında asılılıqlar yaradır.

Uşaq çoxluq haqqında təsəvvürlərə əsaslanaraq ədədlər, kəmiyyətlər və s. haqqında təsəvvürlər və anlayışlar formalaşır. Bu, uşağın obyektlərin fərdi xüsusiyyətlərini ayırmaq, müqayisə etmək, ümumiləşdirmək, nəticə çıxarmaq bacarığını tələb edir. Kəmiyyətlər haqqında anlayışların

formalaşmasından əvvəl uşaqlarda ədədi təsvirlərin inkişafı lazımdır. Ölçülərin, ədəd haqqında biliklərin formalaşması, obyektlərin forması haqqında sadə təsəvvürlərin uğurlu cilalanmasına təsir göstərir /Dubrova, 1998: 44/.

Məktəbəqədər yaşda əsas riyazi anlayışlar təsvir edilir. Əyanilik prinsipinə əsaslanaraq, hər bir anlayış konkret fənlərin təhlili və ya əməliyyatı ilə əyani şəkildə tətbiq edilir. Bununla da riyazi təsəvvürlər müvafiq gündəlik anlayışlarla eyniləşdirilir ki, bu da uşağın riyazi inkişafı üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir /*Repina*, 2008: 116/. Gündəlik anlayışların spesifik xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, onlar insanın ehtiyacları baxımından mövcud olan predmetlərin əlamətlərinin ümumiləşdirilməsi, onlara praktik fəaliyyətin müxtəlif növlərinin yerinə yetirilməsi əsasında qurulmuşdur. Məktəbəqədər yaşlı uşaqların riyazi inkişafı ilə birlikdə əqli fəaliyyətin məntiqi üsullarının əsasları: təhlil, sintez, müqayisə, ümumiləşdirmə, təsnifat, abstraksiya formalaşır və inkişaf edir.

Beləliklə, motorikanın inkişafı uşağın ibtidai məktəbdə riyaziyyatın öyrənilməsi üçün zəruri başlanğıc səviyyəsi ilə təmin etmiş olur. Tədris prosesində uşaqlarda praktiki fəaliyyətlərin formalaşdırılması ilə yanaşı, uşağın böyüklərin köməyi olmadan sahib ola bilmədiyi idrak (zehni) hərəkətləri də formalaşır. Buraya gizli kəmiyyət münasibətləri, alqoritmlər, əlaqələr və s. daxildir /*Veraksa,* 2014: 116/.

Nəticə

Riyazi elementlərinin formalaşması prosesi bilavasitə xüsusi terminologiyanın mənimsənilməsi ilə bağlıdır. Söz anlayışı mənalı edir, ümumiləşdirmələrə, abstraksiyaya gətirir. Buna görə də məktəbəqədər təhsilin riyazi inkişafı onun nitqinin inkişafına, bu yaşdakı uşağa verilən xüsusi riyazi terminologiyanın mənimsənilməsinə də imkan yaradır /*Savenkov,* 2008: 68/.

Təhsilin məzmununun həyata keçirilməsində təhsil fəaliyyətinin planlaşdırılması xüsusi yer tutur. Bunun üçün müəllim işlədiyi proqram əsasında perspektiv və təqvim planı, riyaziyyat üzrə fasiləsiz təhsil fəaliyyətinin konspektlərini tərtib edir. Müəllim bu planlardan qrup üzrə uşaqların riyazi inkişaf səviyyəsi ilə müqayisələr aparmaq, vaxtında zəruri korreksiyaları həyata keçirmək üçün istifadə etməlidir. Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda riyazi inkişaf məzmununun seçilməsinin bu formada planlaşdırılmış təşkili ona imkan verir ki, riyazi təsəvvürlərin əsaslarını öyrənməklə yanaşı, riyazi fəaliyyət növləri, məntiqi təfəkkür üsulları inkişaf etdirilməklə uşağın müxtəlif fəaliyyət növlərində və digər insanlarla münasibətində səriştəliliyini artırsın. Beləliklə, məktəbəqədər təhsil prosesində zəruri bilik, bacarıq və riyazi vərdişlərə yiyələnməklə yanaşı, uşaqlar həm də bu biliklərin müxtəlif fəaliyyət sahələrində özünü inkişaf etdirməsi üçün müxtəlif tətbiq üsullarına da yiyələnmiş olur.

References

1. The concept of the content of continuing education (preschool and primary level). -M.: Publish ing House GNOM and D, 2004. - 32 p.
2. Erofeeva T.I. Mathematics for preschoolers / T.I.Erofeeva, L.N.Pavlova, V.P.Novikova. -M.: Enlightenment, 1992. -191 p.
3. Beloshistaya A.V. Modern programs of mathematical education of preschoolers / A.V. Beloshistaya / Series "Teacher's Library". -Rostov n/A: "Phoenix", 2005. -256 p.
4. Beloshistaya A.V. Formation and development of mathematical abilities of preschoolers: Questions of theory and practice: a course of lectures / A.V.Beloshistaya. -M.: Vlados, 2003. -400 p.
5. Smolyakova O.K. Mathematics for preschoolers. -M.: Prosveshchenie, 2008 - 210 p
6. Mikhailova Z.A. Theories and technologies of mathematical development of 287 preschool children / Z.A.Mikhailova, E.A.Nosova, A.A.Stolyar, M.N.Polyakova, etc. -St.Petersburg: "DETSTVO-PRESS", 2008 - 384c
7. Leushina A.M. The formation of elementary mathematical representations in preschool children / A.M.Leushina. -M.: Prosveshchenie, 1974 - 368 p

8. Mikhailova Z.A. Mathematics from three to seven. Educational and methodological manual for kindergarten teachers / Z.A.Mikhailova, E.N.Ioffe. - St. Petersburg: "CHILDHOOD-PRESS", 1999 - 255 p.
9. Dubrova V.P., Milashevich E.P. Diagnostic programs for determining mathematical representations of preschoolers. // Pedagogical practice in kindergarten. -M., 1998.
10. Repina G.A. Mathematical development of preschoolers: modern trends. -M.: Shopping center Sphere, 2008 -128 s.
11. From birth to school. Approximate general education program of preschool education / Edited by N.E.Veraksa, T.S.Komarova, M.A.Vasilyeva. -M.: MOSAIC-SYNTHESIS, 2014. -368 p
12. Savenkov A.I. Preparing the child for school. We teach you to learn independently. -Yaroslavl: Academy of Development, 2008. –160 p.

Göndərilib: 28.09.2021: Qəbul edilib: 18.10.2021

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/71/35-39

Гюлана Ильгар гызы Алиева
НАНА Институт Археологии, этнографии и антропологии
доктор философии по истории
gulanahuseynova@gmail.com

АНТИЧНЫЕ ПОСЕЛЕНИЯ ГОРОДСКОГО ТИПА НИЗМЕННОГО КАРАБАХА

Ключевые слова: *Албания, городища, база колонны, оборонительные стены, Карабах*

Ancient city type settlements of Lowland Karabakh

Summary

The archaeological research indicated a large number and significant density of settlements of different times on the territory of Azerbaijan, which is mainly due to the fact that there were all the necessary conditions for the emergence of settlements. The decisive condition for their emergence has always been the presence of certain material prerequisites for life, as well as the possibility of defending a given area. The analysis of archaeological materials draws a picture of life in the cities of Albania in the period of antiquity. These cities were administrative and trade and craft centers with developed money circulation. In the cities of Albania, such types of handicrafts as pottery, metallurgy and metalworking, jewelry, glass making, as well as weaving and leatherworking were developed. In their development, a significant role played the trade routes of that time passing through the territory of Albania, one of which was the waterway along the Kura River.
Keywords: *Albania, Karabakh, cities, base of column, defensive walls*

Проведённые археологические исследования свидетельствуют о большом количестве и значительной плотности разновременных поселений на территории Азербайджана, что в основном связано с тем, что здесь были все необходимые условия для возникновения поселений. Решающим условием для их возникновения всегда было наличие определённых материальных предпосылок для жизни, а также возможности обороны данного участка.

В период античности территория правобережья Куры была густо заселена и здесь много археологически зафиксированных городов и поселений. Одним из них является городище Галатепе. Это поселение городского типа расположено в Агджабединском районе, в 4 км к северо-западу от селения Салманбейли, на естественной возвышенности, имеющей важное стратегическое значение. Высота холма составляет 57 м над уровнем моря. Он находится на правом берегу реки Гаргарчай, ныне соединенной каналом Говурарх с рекой Аракс. Географические координаты расположения памятника: $40^{o}00'11''$ с. и $47^{o}35'25''$ в.

Общая площадь памятника Галатепе составляет около 26 га. и фактически делится на две части: цитадель и само городище. С северо-востока он окружен Говурархом, с северо-запада широким руслом Гаргарчая, а с других сторон – рвом. Можно с большой достоверностью предположить, что вход в крепость с юго-восточной стороны осуществлялся посредством моста.

В 2008 г. Мильско–Карабахская археологическая экспедиция приступила к стационарным раскопкам акрополя многослойного поселения Галатепе с его северо-западной – самой высокой части. Здесь в основном были выявлены строительные материалы, состоящие из осколков сероватого обожженного кирпича, образцы глазурованной и неглазурованной керамики, относящиеся к IX–XIII вв., кости крупного и мелкого рогатого скота. Была обнаружена часть пола, находившаяся на глубине 65-70 см. Глиняный пол вскрытой в этом слое комнаты площадью 6×4 м имел толщину 0,2 м и был тщательно оштукатурен алебастром. У южной стены был обнаружен очаг, сложенный из обожжённого кирпича размером 22x22x4,5 см.

По результатам раскопок 2008-2009 гг. было определено, что верхний слой памятника, толщиной 0,7 м относится к средним векам, а нижний культурный слой городища Галатепе,

начинающийся на глубине 0,7 м и раскопанный до глубины 6 м, относится к раннесредневековому и античному периодам [Əliyev T.R..., 2010:192].

После очищения верхнего культурного слоя, с трёх сторон площади раскопа была выявлена кладка из сырцового кирпича. На северо-западной части раскопа были обнаружены остатки крепостных стен из сырцового кирпича и выявлены 14 рядов кладки этой стены. На 0,6 м левее от этой стены была обнаружена ещё одна стена. Толщина внутренней крепостной стены около 1,5 м, а внешней – около 1 м, высота стен – 5,5 м. Пространство между внешней и внутренней крепостной стеной было заполнено землёй. Таким образом, общая ширина трехслойной крепостной стены, выявленной на протяжении 10 м на северо-западной стороне первого раскопа, доходит до 3,2 м.

Размеры сырцовых кирпичей, из которых была возведена крепостная стена, довольно крупные: 58x46–47x16–19 см. В строительстве стен, открытых на всей площади раскопа, были использованы более 7000 таких кирпичей. До сих пор сырцовые кирпичи таких крупных размеров не прослеживались в археологических материалах, выявленных на территории Кавказской Албании [Меликов Р.С., Алиев Т.Р., 2011: 309-321]. Это свидетельствует о высоком уровне развития фортификационной архитектуры в древнем Азербайджане. В слое, относящемся к античному времени, часто встречаются и обожжённые кирпичи размером 29x29x7–9 см. С целью укрепления крепостных стен щели заполняли производственными отходами.

На северо-восточной стороне раскопа, начиная с верхнего слоя – с глубины в 0,7-0,8 м обнаружена стена из сырцового кирпича высотой в 1,8 м, состоящая из 12 рядов кладки. Эта стена продолжается до участка, застеленного сырцовым кирпичом на глубине 2,6 м. Предназначение этого строения, площадью в 3x4 м вызывает большой интерес. В его центре имеется участок длиной в 1 м, шириной в 0,8 м, на котором ясно прослеживаются следы тростника. Т.Р.Алиев предполагает, что это сооружение являлось частью фортификационной системы [Алиев Т.Р., Бабаев Ф.И., 2010: 46]. Особенность городища Галатепе античного периода заключается в том, что оно, находясь на глубине до шести метров, осталось почти в нетронутом состоянии.

В 2011 г. площадь раскопа была расширена до 300 кв.м. Были раскопаны «большая комната» квадратной формы, площадью 56,25 кв.м. (7,5×7,5 м), часть улицы шириной в 1,5 м и длиной около 13 м, контрфорс, а также остатки других построек. Во втором квадрате раскопа, на юго-западной части большой комнаты был открыт слой пепла, толщиной 5 см. Высота стен вышеописанной комнаты из 32 рядов кладки кирпичей достигает 5,7 метров, а ширина – 1,5 метров. Под основаниями стен был обнаружен культурный слой, относящийся к более раннему периоду античности (конец I тыс. до н.э.). Этот слой насыщен толстым слоем пепла, следами очагов и пожара. В этом слое преобладают образцы керамики с узорами, нанесёнными красной краской. Изредка встречаются каменные орудия труда и остатки металлических предметов.

В 2011 г. на глубине 7,8 м. была выявлена известковая база колонны торовидной формы. Она состоит из двух компонентов: трёхступенчатый прямоугольный постамент, на поверхности которого круглая торовидная подставка (подушка). Длина верхнего края постамента 75 см, среднего – 78 см, нижнего – 83 см [Əliyev T.R…, 2012: 229]. По форме эта база схожа с базами из Тезекенда, Барды и Гурбантепе [Babaev İ, Mehnert G, 2010: 291].

Следы огня на поверхности базы колонны свидетельствуют о произошедшем здесь сильном пожаре, вследствие чего деревянная колонна полностью сгорела. Это подтверждается также и обнаруженными рядом остатками сгоревшего деревянного бруса, диаметром 25-30 см. Пол вокруг базы колонны был обмазан глинистым раствором, который под воздействием сильного огня приобрёл керамические оттенки. Привлекают внимание большое количество кусков угля вокруг базы колонны. Радиоуглеродный анализ датировал его рубежом двух эр – 40 гг. до н.э. – 70 гг. н.э. [Əliyev T.R.., 2013: 205].

В нижней части базы колонны на площади 3x2 м были обнаружены кирпичные кладки из 9 рядов. Кирпичи, изготовленные из мелкоотмученной глины, были квадратной формы размером

40x40x14 см и 42x42x14-15 см. Аналогичные по размерам квадратные кирпичи зафиксированы в интенсивно исследуемом в последние годы ахаменидском дворцовом комплексе у села Гараджемирли в Шемкирском районе раннеалбанского периода (V–IV вв. до н.э.). Такие сырцовые кирпичи характерны и для строений, открытых во втором культурном слое (V–I вв. до н.э.) поселения Гаратепе.

В 2012 г. В городище Галатепе в основном был исследован культурный слой на глубине 6,5 – 10 м. Здесь было выявлено строение, размером 2,5x4,5 м, пол из сырцового кирпича, яма для опорного столба и др. Было обнаружено незначительное количество фрагментов глиняных сосуд, которые относятся к заключительному этапу эллинизма [Əliyev T.R…, 2013: 202-207].

Таким образом, проведённые на сегодняшний день раскопки городища Галатепе позволяют сделать вывод о том, что в античности и раннем средневековье городище Галатепе было окружено стенами из сырцового и обожженного кирпича, земляным валом и рвами. Следы последнего сохранились до сих пор. В 2012 г. со стороны Гаргарчая на краю крепостных стен был обнаружен контрфорс из сырцового кирпича. Также, вокруг акрополя городища был выявлен сторожевой пункт и часть коридора для передвижения воинов и крепостной охраны.

Раскопки многослойного памятника Галатепе продолжаются. Археологический материал, выявленный в городище и некрополе Галатепе, свидетельствует, что город существовал ещё в начале III в. до н.э. В I в. до н.э. – II в.н.э. в городе были развиты многие виды ремесла, налажены торговые и культурные связи с соседними регионами, а также с провинциями Римской империи. В период начавшихся в III в. н.э. продолжительных сасанидско–римских (впоследствии сасанидско-византийских), а затем сасанидско-арабских и арабо–хазарских войн многочисленные населённые пункты Мильско-Карабахской степи, ставшие ареной этих войн, в том числе и Галатепе, были разрушены и пришли в упадок. В IX–X вв. жизнь в городе вновь оживилась, однако после разорительных монгольских нашествий в первой половине XIII в. город был окончательно заброшен.

Среди поселений городского типа можно также отметить Тойретепе в селении Шенлик Агджабединского района. Высота холма составляет 17 м над уровнем моря. Географические координаты расположения памятника: 40°11'36" с.ш. и 47°41'25" в.д. Поселение было обнаружено на холме, площадью 1,5 га и высотой 5-6 м. В результате разведочных работ были выявлены крашеная и некрашеная керамика раннего средневековья, украшенные линиями, геометрическими и природными узорами. Судя по подъёмному материалу, поселение ошибочно относили к средневековью. Однако, вокруг этого городища находится некрополь кувшинных погребений, площадью более 10 га, что указывает на то, что этот памятник скорее всего более древний и многослойный и его нижние горизонты относятся к периоду античности [ASE, 1986: 336].

Другим значительным албанским памятником правобережья Куры является городище Тезекенд. Высота памятника составляет 48 м над уровнем моря. Географические координаты расположения памятника: 39°80'98" с.ш. и 47°47'36" в.д. Оно расположено в 7-8 км к юго-востоку от средневекового городища Оренгала (Бейлаган), на двух холмах, общей площадью около 5 га, окруженных земляным валом. Высота большого холма 34 м, а его площадь составляет 270x165 м. Площадь меньшего холма, расположенного на 700 м восточнее, равна 115x110 м [Иессен А.А., 1965: 33]. В плане городище имеет форму прямоугольника. Длина городища с юго-запада и северо-востока составляет 296-284 м, а с юго-восточной и северо-западной стороны – 184-200 м [Əhmədov Q.M., 1979: 14].

В 50-е гг. XX в. А.А.Иессеном было установлено наличие в Тезекенде двух прямоугольных холмов, к которым примыкает площадь, где выявлены следы поселения и погребения. Им были выявлены две каменные базы для деревянной колонны, что, по словам А.А.Иессена указывает на то, что здесь в древности было большое здание культового или дворцового характера [Иессен А.А., 1965: 33]. Обнаруженные А.А.Иессеном базы колонн по размерам были меньше базы, найденной И.П.Щеблыкиным в 1936 г. [Щеблыкин И.П., 1946: 255]. Выявленные базы колонн аналогичны с базами из кладбища селения Бой-Ахмедлы, севернее Агдама и из Хыныслы.

В 1955 г. В Тезекенде были выявлены серебряные денарии римского императора Октавиана Августа. Наличие в составе клада этих монет позволяет сделать вывод, что поселение возникло в последние века до н.э., а в период раннего средневековья оно превратилось в поселение городского типа [Османов Ф.Л., 2006: 68].

В 1957 г. на Тезекендском холме Г.М.Ахмедовым был заложен разведочный шурф с целью определения связи между городищами Тезекенд и Оренгала. На площади 2х2 м он установил культурный слой, толщиной 3,5 м и, по обнаруженным материалам, определил, что поселение возникло на рубеже эр и продолжало существование до V–VII вв. н.э. Г.М.Ахмедов предположил, что поселение Тезекенд является продолжением Гаратепе и предшествует Оренгале (Гаратепе – Тезекенд – Оренгала). Он указал, что последовательный переход жизни из Гаратепе в Тезекенд и из Тезекенда в Оренгала свидетельствуют о том, что в центральном районе Мильской степи, где поселения находились на расстоянии не более 10 км друг от друга, жизнь беспрерывно продолжалась [Əhmədov Q.M., 1979: 14].

Немаловажное значение имеет многослойное поселение Гаракёпектепе, расположенное вблизи города Физули, в междуречье Гуручай и Кёнделенчай, которое в течении 27 лет находилось на оккупированной армянами территории, а 17 октября 2020 года Физули был освобожден от армянской оккупации.

Географические координаты расположения памятника: 39°61'18" с.ш. и 47°15'24" в.д. В целом, памятник занимает около 4 га площади. В 1965 г. под руководством Г.С.Исмаилзаде было начато стационарное исследование памятника, продолжающееся до 80-х гг. В ходе археологических исследований было исследовано 300 кв м площади памятника, где были выявлены культурные напластования, отражающие значительный исторический промежуток – от мезолита до средневековья, в том числе культурный слой античного периода [Исмаилзаде Г.С., 2000: 74-76.].

В результате проводимых археологических раскопок в античном культурном слое памятника, мощностью 3 м, были открыты остатки крупного архитектурного комплекса: фундаменты четырёхугольных в плане зданий из речного булыжника, остатки очагов, хозяйственные кувшины и керамика IV–III вв. до н.э. Толщина обнаруженных стен составляла 1,5 м, а высота достигала 1 м. Стены и полы имели толстый слой глиняной обмазки. В одном из помещений были выявлены два удлинённых каменных блока. Г.С.Исмаилзаде считает, что они были предназначены для перекрытия дверного и оконного проёмов [Исмаилзаде Г.С., 2012: 182]. Ф.Османов сделал вывод о том, что в тот период техника строительства бытовых и общественных зданий, возводимых на каменных фундаментах, уже была усовершенствована [Османов Ф.Л., 2006: 85]. Описанные помещения, а также другие строения поселения Гаракёпектепе были заполнены толстым слоем золы, пепла, древесного угля, обожжённой земли, камней и кусков глины, свидетельствующие о том, что здесь произошёл сильный пожар, вследствие которого город погиб и перестал существовать [Исмаилзаде Г.С., 2006: 26-32]. Г.С.Исмаилзаде предположил, что прекращение существования города было связано с восточным походом Александра Македонского, когда один из его греко-македонских гарнизонов смог достичь южных границ будущей Кавказской Албании [Исмаилзаде Г.С., 2012: 183].

Учитывая то, что в результате археологических раскопок был обнаружен также средневековый культурный слой, толщиной около 2,7 м, можно утверждать, что город был заново отстроен и продолжал своё существование вплоть до монгольских нашествий. Коротко отметим, что в раннесредневековом культурном слое были расчищены остатки мощной каменой стены, толщиной около 1,5 м и длиной около 8 м. Сохранившаяся стена достигала высоты 40-45 см. Было установлено, что данное строение использовалось как контрольно-сторожевой пункт. Также здесь были выявлены два пласта с остатками более десяти тендиров и каменных строений, большое количество различных изделий из меди, железа и стекла. В целом выявленный здесь культурный слой последовательно отражает все периоды албанской истории от IV–III вв. до н.э. до VII–VIII вв. н.э.

Материалы, обнаруженные на Гаракёпектепе, свидетельствуют о значительной заселённости этой местности. Причиной столь длительного заселения памятника в самые разные исторические эпохи было выгодное стратегическое месторасположение Гаракёпектепе, что превращало город в один из главных опорных пунктов на южных границах Кавказской Албании. Оно располагалось в зоне пересечения древнейших путей, соединявших в античное время Южный Кавказ со многими странами Востока, и в первую очередь с Парфянским, а затем и Сасанидским государствами.

Анализ археологических материалов вырисовывает картину жизни в городах Албании в период античности. Эти города являлись административными и торгово-ремесленными центрами с развитым денежным обращением. В городах Албании получили развитие такие виды ремесла, как гончарное производство, металлургия и металлообработка, ювелирное дело, стеклоделие, а также ткачество и кожевенное ремесло. В их развитии немалую роль сыграли торговые пути того времени, проходящие по территории Албании, одним из которых был водный путь по реке Кура.

References

1. Aliyev T.R., Babayev F.I., Huseynova T.T., Aliyev V.T. Archaeological research of Galatepe city and necropolis /Archaeological investigations in Azerbaijan (2009), Baku, 2010, 187-192 pp.
2. Melikov R.S., Aliyev T.R. About Albanian city Ayniana - Yunan // Problems of History, Phylology, Culure. Moskow-Magnitogorsk, 2011, № 4, 309-321 pp.
3. Aliyev T.R., Babayev F.I. Archaeological excavations in Galatepe / «Archaeology, Ethnology, Folkloristic of Caucasus», Tbilisi, 2010, 46-47 pp.
4. Aliyev T.R., Babayev F.I., Huseynova T.T., Aliyeva G.I. Investigations of Galatepe ancient city and necropolis / Archaeological investigations in Azerbaijan (2011). Baku, 2012, 226-234 pp.
5. Babaev İ, Mehnert G und Knaus F.S. Die achaimenidische Residenz auf dem Gurban Tepe. Ausgrabunden bei Karacamirli. 3. Vorbericht / Archaologische Mitteilungen aus Iran and Turan. Band 41-2009. Berlin, 2010, pp. 283-321
6. Aliyev T.R., Babayev F.I., Huseynova T.T., Aliyeva G.I. On investigations of Galatepe / Archaeological investigations in Azerbaijan (2012). Baku, 2013, 202-207 pp.
7. ASE, IX Vol, Baku, 1986, 624 p.
8. Iessen A.A. From historical past of Mil-Karabakh Steppe / Moscow-Leningrad, 1965, Vol. 2, № 125, 10-39 pp.
9. Ahmadov G.M. Medieval Beylagan city. Baku, 1979, 198 p.
10. Sheblikin I.P.The parts of the olden columns from Orengala, 1946, №6, 255 p.
11. Osmanov F.L. History and Culture of Caucasian Albania (IV BC – III AD). Baku, 2006, 288 p.
12. Ismayilzadeh G.S. Garakopektepe – unique ancient monument // Azerbaijan Archaeology, № 3-4, 2000, 74-76 pp.
13. Ismayilzadeh G.S. Cultural layer of Caucasian Albania on Garakopektepe / Int.Conf. «The Place and Role of Caucasian Albania in the History of Azerbaijan and Caucasus». Baku, 2012, 179-186 pp.
14. Ismayilzadeh G.S. Scientific interpretation of one archaeological complex of Caucasian Albania / Problems of ancient and medieval archaeology. Baku, 2006, 26-32 pp.

Göndərilib: 11.10.2021: Qəbul edilib: 23.10.2021

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/71/40-44

İradə Xəlil qızı Zamanova
Bakı Dövlət Universiteti
kiçik elmi işçi
zirada04@gmail.com
Adilə Qulam qızı İbrahimova
Bakı Slavyan Universiteti
baş müəllim
69_cicek_69@ rambler.ru

AZƏRBAYCANDA İSTEDADLI UŞAQLARLA PEŞƏYÖNÜMÜ İŞİNİN TƏŞKİLİ SİSTEMİNİN QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Açar sözlər: *peşəyönümü işi, qiymətləndirmə, diaqnostik, örədici, yekun, keyfiyyət*

Assessment of the organizational system of carrer guidance with talented children in Azerbaijan

Summary

This paper focuses on assessment process in implementing career guidance of talented children at school. The article provides general information on assessment activities in the field of career guidance. The main aim of this article is to describe main challenges in implementing in assessment tools, as well as informing children in time and motivating them in choosing good profession according to their interest and skills. The article presents different assessment methods and techniques in achieving students' career planning. The types of assessment have been described with many techniques. Diagnostic, formative or ongoing and summative assessment approaches have been given for developing students' professional career choice in their future planning.

Key words: *career work, assessment, diagnostic, instructional, final, quality*

1.Təhsilalanlarla peşəyönümü işinin təşkili sistemində qiymətləndirmə.

Ümumi təhsil müəssisələrində peşəyönümü xidməti təhsilalanları peşə seçiminə və əmək fəaliyyətinə hazırlayır. Bu məqsədilə təhsilalanların maraq və istedadları, səriştələri, qabiliyyətləri onların şəxsi keyfiyyətlərinin gələcək peşə bacarıqlarına uyğunlaşdırıması mühüm xarakter kəsb edir. Peşəyönümü işinin təşkili hər yaşda və hər dövrdə şagirdlərə həyatları boyu təhsil, təlim və peşə seçimləri etmək və öz gələcək karyeralarını idarə etmək üçün məqsədi daşıyan xidmətlər və fəaliyyətlərə aiddir. Bu baxımdan fəaliyyətin dəyərləndirilməsi və keyfiyyət amilinin ölçülməsi bu işin təşkilində sistemlilik yaradır. Peşələrə sevgi və gələcək karyeranın qurulmasında maraqların və səriştələrin düzgün qiymətləndirilməsi gələcək fəaliyyətin uğurlu təməlini qoyur və təhsilalanları karyera qərarları verməyinə və akademik fəaliyyətlərinə müsbət təsir göstərə bilir.

1.2.Ümumi təhsil məktəblərində uşaqlarla peşəyönümü işinin qiymətləndirilməsində qarşıya çıxan problemlər.

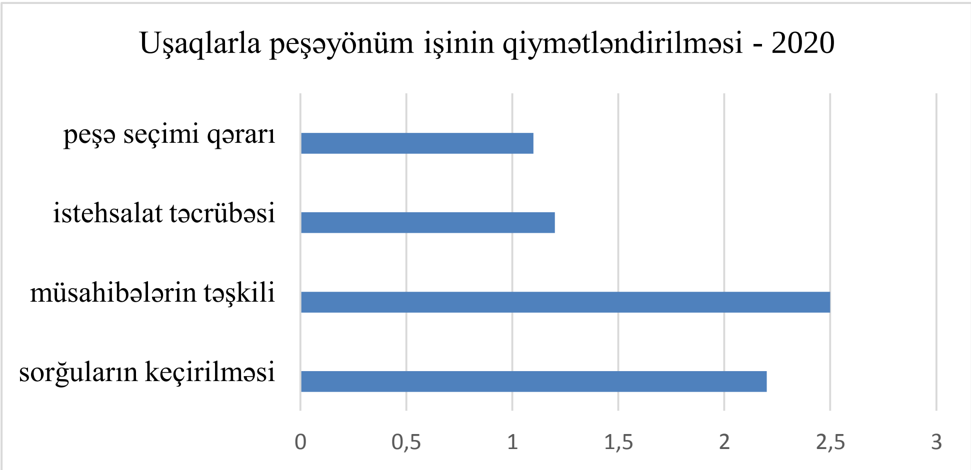
Tədqiqat məqaləsi şagirdlər iş imkanları, gözləntiləri barədə ilkin məlumatlara əsaslanaraq qiymətləndirmə sahəsində kifayət qədər çətinlikləri qeydə almışdır. Məktəb, xüsusilə orta məktəb-liseylər, şagirdlərin peşə seçiminə yönəlmə, öz qiymətləndirməsini əhatə edən peşə araşdırması və peşə seçimində qərarların verməsi proseində çətinliklə üzləşirlər (11.330). Şagirdlər peşə seçimləri, qərarsızlığını və başqalarının təzyiqini ifadə etməkdə gərginliklə çətinlik çəkirlər. Müşahidələr göstərir ki, şagirdlər bilik və bacarıqlarının hansı səviyyədə olması və qiymətləndirilməsi haqqında zəif məlumatlandırılır və öz gələcək bilik və bacarıqları ilə əlaqəli olmayan fəaliyyətlərə cəlb olunurlar. Uşaqların mükəmməl tutarlı bir peşə seçimi üzrə planlarının olmaması onlarda özlərinin arzuladıqları yox, toplayacaqları ballarının hara düşəcəyi qorxusu yaradır. Uşaqlar qərar vermə müddətində böyük maneələrlə qarşılaşırlar. Bütün problemlərin kökündə qiymətləndirmə prosesinin məktəblərdə şagirdlərin peşə seçimini müəyyən etməyə yox, şagirdləri attestat almağa

istiqamətləndirir. Uşaqların fərdi peşə seçimi üzrə qazandığı bilik və bacarıqlarının düzgün mexanizlərlə qiymətləndirilməməsi onları peşə seçimində yalnız universitet tələbəsi olmaqla kifayətlənməyə gətirib çıxarır.

Məlumdur ki, məktəblər peşəyönümü işinin təşkilində şagirdləri qlobal iqtisadiyyatda rəqabətə davamlı olmaq və uşaqları iş dünyasına hazırlamaqda əsas rol oynayır. Peşəyönümlü işinin qiymətləndirilməsi eyni zamanda şagird maraqları, keyfiyyətləri və bacarıqları üzərində düşünməyə kömək edir (7). Çox təəssüf ki, bu xidməti işin təşklində proqram təminatı, peşə mğvzularının az olması, şagirdlərin istedadlarına uyğun seçimin az təmin olunması və praktiki peşə fıaliyyətinin məktəblərdə zəif təşkli qiymətləndirmə işinin uğurlu aparılmasına mane olur.

1.1.Peşəyönümü işinin qiymətləndirilməsində məlumatlandırma

Peşəyönümü işində qiymətləndirmə prinsiplərinin tətbiq olunmasında karyera məsləhətçilərinin kifayət qədər məlumatsızlığı uşaqların peşə seçimi maraqlarını gücləndirməkdə çətinlik yaradır. Məlumatların vaxtında toplanması, araşdırılması və təhlil edilməsi uşaqların hansı sahədə daha çox bacarıqlı olmasını şərtləndirir. Bu baxımdan məlumatlandırma, yəni uşaqlara hansı peşəyə uyğun olması haqqında ilkin bilgilə verir. Qiymətləndirmə prosesi peşə seçimi işinin düzgün təşkilində məlumatlandırma həm keyfiyyət, həm də kəmiyyət xarakteri daşıyaraq, uşaqların hansı müddətə nə qədər bilik toplaması, praktiki işinin həcmi, perfomansı, müəyyən vaxt müddətində fəaliyyətlərinin dəyəri və s. kimi göstəricilərini ölçür. Qiymətləndirmə prosesinin təşkli peşəyönün xidməti işi istedadlı uşaqların peşələrə olan maraqları və fəaliyyətlərində onların verdiyi ən yaxşı qərarlar və seçimlər əsasında aparılır. Hər bir şagirdin istedadına, biliyinə, bacarığına, maraqlarına, dəyərlərinə və qabiliyyətlərinə diqqət yetirən uyğun qiymətləndirmələr toplanılan məlumatlara əsaslanır.

Sxem 2. Uşaqlarla peşəyönüm işinin qiymətləndirilməsi üsulları

Sxemdən göründüyü kimi, qiymətləndirmə üsullarının tətbiqi çox aşağı nəticələri aşkarlaya bilmişdir. Məktəblərdə sorğular, müsahibələr müəyyən qədər aparılsa da, istehsalat təcrübələrinə qoşulma və peçə seçimində qərarların qəbulu çox zəif inkişaf edir.

Məlumdur ki, şagirdlərin öyrəndikləri fənlərin daxilində yeni bilikləri onlardan ilk olaraq, mövzunun məzmununu anlama, maraq, yeni biliklər toplamaq, əməkdaşlıqda öz bacarıqlarını kəşf etmə, hansı vərdişlərə daha çox üstün verməsi, inteqrativliyin faydasını anlamasını tələb edir. Məlumatlandırma əsasında qiymətləndirmə prinsiplərinin tədrisdə tətbiqinə əsaslanır. Məlumatlandırma ilk öncə, uşaqlar arasında sorğular aparmaqla onların müxtəlif peşələrə marağının olmasını araşdırmaqdır. Eyni zamanda, qiymətləndirmə onlarda özlərinin cəmiyyətdə kim olmasını və gələcək karyerasında hansı səriştələrə malik olmasını xatırladır. Bu məqsədlə, peşəyönümü işində qiymətləndirmə prinsiplərinin yerinə yetirilməsi keyfiyyətin təmin olunmasında ən vacib tələbdir. Yəni məlum qiymətləndirmə prinsipləri sayılan obyektivlik, etibarlılıq, validlik, məqsəduyğunluluq, praktiklik və ks əlaqənin yaranması qiymətləndirmənin həyata keçirilməsində arşıya qoyulan məqsədləri tam əhatə etməlidir.

1.1.1.Peşə seçiminin qiymətləndirilməsində "C.Holandın RABSS" modeli.

Bu model ümumitəhsil məktəblərində 9-10-cu siniflər üzrə istedadlı uşaqların peşəyönünü işinin düzgün qiymətləndirlməsi modelini təklif edir. Yeni model uşaqların müxtəlif bacarıqlar və dəyərlərə istiqamətlənən sahələrini müxtəlif testlərlə müəyyən edir. John Hollandın RABSS – peşə seçimi nəzəriyyəsinə əsaslanan bu test, altı sahəyə olan marağınızı ölçür.

- Realist - mexaniki, elektrik, inşaat, açıq havada işləmək
- Araşdırmaçı - araşdırma, təcrübə, problem həll etmə, düşünmə
- Bədii - sənət, sənətkarlıq, dizayn, özünü ifadə etmək
- Sosial - tədris, məsləhət, tibbi yardım
- Sahibkarlıq - satış, liderlik, inandırma, siyasət
- Konvensional – qeyd etmə, təşkilatçılıq, kateqoriyaya ayırma

Verilən modelin tətbiqində məsləhətçilər uşaqların gələcək karyera bacarıqlarını yoxlayıb istiqamətləndirilər. Modeldən göründüyü kimi yuxarı sinif şagirdlərinin peşəyönümü işinin qiymətləndiriməsi onların realist olmasını, tədqiqata həvəsləndirilməsini, bədii-sənət işlərinə marağının artmasını, sosial peşələrə maraqlarının olmasını, biznesdə tələb olunan bacarıqlara yiyələnməsini, konvensiaonl vərdişlərini və istedadlarını inkişaf etdirmək üçün ideal bir nümunədir.

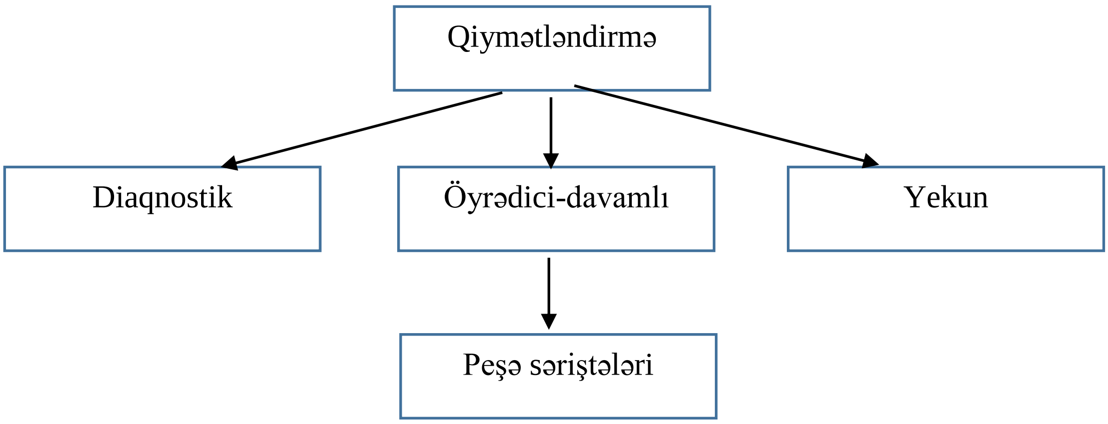
Davamlı qiymətləndirmədə mövzuların bu model üzrə tərtibi və qiymətləndirmənin də bu meyarlara əsaslanması çox böyük fayda verir.

2.Qiymətləndirmə və onun növləri

Uşaqlarla peşəyönümü işininin qiymətləndirilməsi əsasən maraqlar, şəxsi dəyərlər və bacarıqları əhatə edir və bu işin icraçısı məktəb məsləhətçisinin öhdəsinə düşür. Məsləhətçi bütün səviyyələr üzrə şagirdlərin peşə bacarıqlarını aşkarlayan standart testlər hazırlayırlar. Peşəyönümü işində qiymətləndirmə tətbiq oluna biləcək testlərə əsaslanmalıdır. Standart testlərə zəka testi, qabiliyyət testi, maraq testi, şəxsiyyət testi, iş dəyəri testi və karyera səriştəsi testi daxildir. Digər bir metod kimi uşaqların kölgə mühitində öyrənilməsidir. Bu üsul parktiki xarakter daşıyır, yəni istehsalat təcrübələrində şagirdlərin qazandığı təcrübələr keyfiyyət qiymətləndirmə metodları kimi potensial olaraq çox faydalıdır.

Məktəb şagirdlərin karyera məsələlərində qərar verməyə başlamaları üçün vacib bir zamandır. Beləliklə, test və qiymətləndirmənin məktəb məsləhətçisi üçün peşə seçimində rəhbərlik və məsləhətləşmələrdə vasitə olduğunu söyləmək olar.

Qiymətləndirmə əsasən diaqnostik, davamlı və yekun olmaqla üç istiqamətdə aparılır:

Sxem 1. Peşəyönün işinin təşkilində istedadlı uşaqların qiymətləndirilməsi

1.Diaqnostik və ya klinik qiymətləndirmə. Uşaqların özünüinkişaf və peşə seçiminə maraqları aparılan tədqiqatın ərzində diaqnostik qiymətləndirmənin doğruluğuna cavab verir. Hər bur fərdin marağı və gələcək peşə seçimi haqqında ilkin biliklərə malik olması və gözlənilən səriştələrə hazırlığı onun pedaqoji-psixoloji hazırlığı mühitində aparılır. Diaqnostik qiymətləndirmə uşaqların öz bacarığı və maraqlarını düzgün orientasiya etmək və eyni zamanda praktiki peşə bacarıqlarına sahib olmaq üçün onlarda dinamik bir təsəvvür yaradır və istər-istəməz uşaqların daha çox hansı bacarıqlara üstünlük

verməsini aşakarlayır. Sınaq və qiymətləndirmə, peşələri araşdırma prosesində, xüsusən özünü dərk etmə prosesində, güclü və zəif tərəfləri qiymətləndirməkdə və şagirdlərin potensialını araşdırmaqda kömək etmək üçün vacibdir. Məktəblərdə uşaqların peşə bilikləri və fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi onları gələcəkdə rəqabətli iqtisdaiyyatın inkişafında əsas kapitala çevirir. Peşəyönümlü inkişafı proqramlarında və karyera məsləhətlərində istifadə edilən qiymətləndirmə prosedurları obyektiv, keyfiyyət və diaqnostik olaraq təsnif edilə bilər. Məqsədlər və keyfiyyət qiymətləndirmə yanaşmaları peşə seçimi məsləhətlərində uşaqların inkişaf üçün əsasdır. Diaqnostik qiymətləndirmə tez-tez obyektivlik və keyfiyyət haqqında ilkin məlumatları toplamağa kömək edir.

2.1. Davamlı qiymətləndirmə.

Davamlı qiymətləndirmə məktəb şəraitində peşəyönümü işinin vacib bir hissədir. Psixoloji testin tətbiqi, karyera məsləhətçisinə şagirdlər haqqında faydalı məlumatlar toplamağa və xüsusilə peşə seçimi qərarları verməkdə kömək etməyə imkan verir. Davamlı qiymətləndirmədə toplanılan məlumatlar əsasında irəliləyişlər üzrə inkişaf dinamikasını müəyyən etməyə imkan yaradır. Proqramın məzmunu, peşələrə istiqamətlənən mövzuların hansı səviyyədə öyrədilməsi və şagirdlərin nailiyyətlərinin qiymətləndiriməsi, test və tapşırıqların nəticələrinin yoxlanması bu xidməti işin leyfiyyətli təşkili və idarəolunmasını sübut edir.

Davamlı qiymətləndirmə bir neçə üsul və vasitələrin köməyi ilə həyata keçirilir. Əsasən rollu oyunlar, kartlar üzrə təsnifatlar, genoqramlar və s. kimi üsullar tətbiq edilir. Qiymətləndirmə və peşə fəaliyyətləri üzrə portfolionun hazırlanması şagirdlərdə fərqli istedadları aşkar edən bir fəaliyyətdir. Bu mərhələdə həyata keçirilən qiymətləndirmə prosesi istedadlı şagirdləri qərar qəbuletmə prosesinə cəlb edir və öz fəaliyyətlərinə məsuliyyət götürmək imkanı verir. İlk olaraq, diaqnostik qiymətləndirmə onların peşə baxışlarını və maraqlarını müəyyən etməyə kömək edir. Davamlı qiymətləndirmə, yəni təlim prosesində aparılan qiymətləndirmə istedadlı şagirdlərin seçdikləri peşə sahəsində lazım olan bacarıqlarını, irəliləyişlərini izləməyə imkan verir və fərdi maraqları daha tez üzə çıxarır. Bu mənada, müasir mövzularla bağlı bir çox nöqteyi nəzərdən keçirərək materialı təhlil edib qiymətləndirməyə imkan yaratmaq lazımdır.

Rollu oyunlar. Bu üsul vasitəsilə uşaqların peşə seçimi işinnə marağın örənilməsi və istedadın aşkarlanması müşhidə yolu iləəldə edilir. Rollu oyunlar uşaqların gələcəkdə həyata keçirəcəyi və ya nə edəcəyini göstərmək üçün sosial vəziyyəti nümayiş etdirir. Rol oyunlarda sosial bacarıqlarını qiymətləndirmək üçün məsləhətçi uşaqların güclü və zəif tərəflərini müşahidə edir və zehni qeydlər edir. Məsləhətçinin müşahidəsi rol oynama seansından sonra onlarla məsləhətlərini paylaşır. Məsləhətçi qiymətləndirməni rəylər və ya təkliflər üzrə həyata keçirir.

Məsələn, mühəndislik peşəsini seçən şagirdin innovasiya üzrə müsahibələri, rollu oyunlarda gələcək müştərisi ilə əlaqə qurması, davranışının düzgün təsvir eməsi soruşulur. İstedadlı uşaqlarla peşəyönümü işinin qiymətləndirməsi çətin ola bilər. Kerr və Sodano təklif edir ki, əksər peşə seçimi işinin qiymətləndirilməsi alətləri, sinif səviyyəsində verildikdə, istedadlı şagirdlərə çox kömək etmir. İstedadlı şagirdlərin intellektual intensivliyinə görə qiymətləndirilməsi daha yaxşı qazana bilmələrini tövsiyə edirlər (10,168). Məsələn, ibtidai sinif istedadlılarının özünü kəşf edən axtarışları daha maraqlı olur. Orta məktəb şagirdləri üçün güclü maraq şəxsiyyətlərini araşdırma forması və peşə şəxsiyyəti bacarıqlarının qiymətləndirilməsidir. Orta məktəb şagirdləri üçün qabiliyyətləri, şəxsiyyət xüsusiyyətlərini və dəyərləri özündə cəmləşdirən qiymətləndirmə istedadlı şagirdlərə gələcək peşələri haqqında ən çox bacardıqları yerə və ya bildiklərinə görə seçim etməkdən əlavə düşünmək üçün əlavə vasitələr verəcəkdir.

Nəticələr, 7-8 sinif şagirdlərinin peşə maraqlarına sahib olmasını yoxlayan zaman uşaqların STEM bacarıqlarını qiymətləndirmək həm valideynlər və həm də uşaqların özlərinin seçdikləri yolu başa düşməyə kömək edir. Qiymətləndirmədən əlavə, məsləhətçilər istedadlı şagirdlərə davamlı qiymətləndirmədə intensivlik anlayışı barədə məlumatla təmin etməlidirlər ki, bu da seçdikləri peşənin dərin sirlərinə bələd olmaq üçün dha geniş praktiki fəaliyyətlərə qouşlmasını təmin edir.

Yekun qiymətləndirmə. Uşaqlarla peşəyönümü işinin təşkilində yekun qiymətləndirmə son mərhələ kimi dəyərləndirilir və uşaqların son nəticələri üzrə qərarları verir. Bu mərhələdə qiymətləndirmə daha çox layihələrin nümayişi, sərgilərin təşkili, peşə seçimi üzrə maraqlı təqdimatlar şagirdlərin hansı peşə

sahəsinə daha çox meyilli olmasını aşkarlayır. Yekun qiymətləndirmə peşəyönümlü standartlara əsaslanır və təhsil sistemində təlim əhəmiyyətli bir rol oynayır. Buna görə də, summativ qiymətləndirmə, şagirdlərin peşə seçimi üzrə məktəbin tədris proqramının tətbiqni yoxlamaq üçün vacib bir etalon təmin edir. Yekun qiymətləndirmə məlumatları, şagird bilikləri ilə təlim hədəfləri arasındakı boşluqları göstərməyə kömək edir. Uşaqların təhsilini davam etdirə biləcəyi təqdirdə nələrə ehtiyacı olduğunu aşkarlayır. Belə olan halda, məktəblər təhsil səviyyələrini qiymətləndirmək və yaxşılaşdırmaq üçün təkmilləşdirilmiş tədris planı və yeni təlim meyarlarına müraciət edə bilərlər.

Bu məqalədə akademik qabiliyyətli şagirdlərlə peşəyönüm işinin təşkilində qiymətləndirmə prosesinin təşkli yollarını təsvir etməyə istiqamətlənir. Məlum oldu ki, qiymətləndirmə uşaqlarla peşəyönüm işinin inkişafında qərar vermə müddətində qarşılaşa biləcəkləri yeddi çətinlikləri aşkarlamışdır. Bu çətinliklərin aradan götürülməsi üçün istedadlı uşaqlara aid əhəmiyyətli rol modelləri, mənalı peşə seçimləri haqqında praktiki işlər, istehsalat təcrübələri, iş adamları ilə görüşlər və STEM laboratoriyalarında innovativ fəaliyyətlıri qiymətləndirilməlidir.

References

1. Arnett, J. J. (2000). “Emerging adulthood: A theory of development from the late teens through the twenties”, American Psychologist, vol. 55, no. 5, pp. 469-480
2. Bodrov V.A. Psychology of professional suitability. - M .: PER SE, 2001 - 511 p.
3. Hajiyeva, L. Municipal model of profile education // Public education. - 2009. - No. 7.- S. 43-47.
4. Ivanova E.M. Fundamentals of the psychological study of professional activity. - M .: Publishing house of Moscow State University, 1987 .- 132.
5. Cavadov İ. Assessment of students' learning achievements in secondary schools - Azerbaijani teacher.- 2014.- December 5
6. Dogar, Azeem, Majoka, Mehmood şi Latif (2011) Need Assessment of Students’ Guidance and Counseling British Journal of Arts and Social Sciences ISSN: 2046-9578, Vol.1 No.2
7. Holland, J. L. (1997). Making vocational choices: A theory of vocational
8. personalities and work environments (3rd ed.). Odessa, FL: Psycholog-
9. ical Assessment Resources
10. Holland, J. L. (1997). Making vocational choices: A theory of vocational
11. personalities and work environments (3rd ed.). Odessa, FL: Psycholog-
12. ical Assessment Resources
13. Holland, J. L. (1985). Manual for the Vocational Preference Inventory
14. Doren, B., Lombardi, A., Clark, J., and Lindstrom, L. (2013). Addressing career barriers for high risk adolescent girls: The PATHS curriculum intervention. Journal of Adolescence, 36(6), 1083-1092.
15. Gonzalez, M. P. (1997). Career education needs of secondary school graduates from Asturias, Spain. Journal of Career Development, 23(3), 215–229.
16. Holland, J. L. (1985). Manual for the Vocational Preference Inventory (rev. ed.). Odessa, FL: Psychological Assessment Resources.
17. Kerr, B. A., & Sodano, S. (2003). Career assessment for gifted students. Journal of Career Assessment, 11, 168– 176.
18. McWhirter, E., Crothers, M. and Rasheed. S. (2000). The effects of high school career education on social-cognitive variables. Journal of Counseling Psychology, 47(3), 330-341.
19. Taylor, C. W. (1988). Various approaches to and definitions of creativity. In R. J. Sternberg (Ed.), The nature of creativity: Contemporary psychological perspectives (pp. 99–121). New York, NY: Cambridge University Press.

Rəyçi: dos. M.Tağıyeva

Göndərilib: 28.09.2021: Qəbul edilib: 18.10.2021

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/71/45-51

Sədaqət Sədrəddin qızı Camıyeva
Əkinçilik Elmi-Tədqiqat İnstitutu
doktorant
cemiyev1961@mail.ru

BİOLOGİYA FƏNNİNİN TƏDRİSİNDƏ STEAM MODELİ

Açar sözlər: *biologiya fənni, STEAM, tədris modeli, təhsil texnologiyası*

STEAM model in teaching biology
Summary

The STEAM educational model is based on the idea of teaching students 5 specific fields of Science (Teshology) , Enerineering (Energineering), Art (Art), Mathematics (Marth) in a joint and integrated way.

The teaching of biology at school is based on regular demonstrations of experience. However, it is difficuit for students with figurative memory to leam abstract, pictureless processes. My observations today give grounds to say that the teaching of Biology with the help of STEAM will become more difficuit in order to solve these problems and achieve the active use of internet resources in the teaching process. Learning biology through STEAM wil play an important role in education and prepare children for future challenges and opportunities/ It will develop the skills of rapid learning that are needed in educational institutions and today.
Key words: *biology subject, STEAM, teaching model, education technology*

Giriş

Bilik, əxlaq və mənəviyyat məktəbdə təlim-tərbiyə işlərində vahid, tam proses kimi şəxsiyyətin idrakının və mənəviyyatının formalaşmasına xidmət edir ki, bu da onlarda elmi dünyagörüşün təşəkkülü və inkişafını şərtləndirir.

Bilik sərvət kimi insanın şüurlu fəaliyyətinin nəticəsi, konkret praktik işdə əks olunması, dünyagörüşü funksiyalarını yerinə yetirməsi, şəxsiyyətin daxili ehtiyatlarının təminatçısıdır. Bilikdə humanist, mənəvi ideallar və dünyagörüşü funksiyası əks olunur. Təlim prosesində dünyagörüşü bilikləri başlıca yer tutur. Bu biliklər isə sosial hadisələr haqqında yalnız informasiya verməklə məhdudlaşmır, burada hadisələrə şəxsi münasibət də təzahür edir. Məhz bu münasibətləri yüksək mənəvi fəaliyyət formasına salmaq, şagirdləri əmək və vətəndaşlıq borcunu yerinə yetirməyə hazırlamaq sosial - pedaqoji tələb kimi ödənilməlidir.

İnsanın özünü və dünyanı, ətraf aləmi dərk etmək səyləri çoxlu suallar doğurur: Mən bu aləmdə kiməm? Bu aləmdə hansı yeri tuturam? Dünya mənə münasibətdə necədir və mən ona hansı münasibətdəyəm? və s. bu kimi sualların cavabı insanın dünyada özünün mahiyyətini açmağa kömək edir. Dünyəvi-aləmdə özünü müəyyənləşdirmə, təyinetmə səyləri insanı dünya baxışları sisteminə qoşmaqla onun daxili - mənəvi zənginləşməsi üçün də stimul yaradır.

İnsan və dünya konsepsiyası dünyagörüşünün mahiyyətini müəyyən edir. Bu istiqamətdə biliklər sosial, mənəvi, estetik, nəzəri məzmunda olub insanın daxili və xarici simasını müəyyənləşdirir. Biliklər o zaman dünyagörüşünə çevrilir ki, onun dəyəri, mənası başa düşülsün, fəaliyyət və davranışda ona əməl edilsin.

Bir cəhətə də diqqət yetirmək lazımdır ki, biologiyanın tədrisi prosesində dünyagörüşü formalaşdırmaq üçün elmin əsaslarını öyrətmək kifayət deyildir. Elə etmək lazımdır ki, şagirdlərin təbiət haqqında aldıqları biliklər onların əxlaqına, əqidəsinə çevrilsin.

Bilogiya fənninin tədrisinə yeni yanaşma metodologiyası haqqında

"Biologiyanın tədrisi metodikasının elmi əsasları" adlı dərs vəsaitinin müəllifləri belə hesab edirlər ki, "Biologiyanın tədrisi prosesində hərtərəfli dünyagörüşü formalaşdırmaq üçün aşağıdakı pedaqoji və dialektik prinsiplər əsas götürülməlidir:

1. bioloji anlayışların, proseslərin və dəlillərin ümumiləşdirilməsi, dünyanın maddiliyi;
2. üzvi həyatın təbiətin ümumi qanunları əsasında inkişaf etməsi prinsipi;
3. materiyanın, canlı varlıqların daim inkişafda və hərəkətdə olması prinsipi;
4. tarixilik prinsipi;
5. konkretlik prinsipi;
6. əhatəlilik prinsipi;
7. ümumilik prinsipi.

Ümumtəhsil məktəblərində şagirdlər fənlərin tədrisi zamanı elmlərin əsaslarını öyrənməklə onlarda dünya haqqında baxışlar, cəmiyyət həyatının və təbiət hadisələrinin mahiyyəti haqqında biliklər formalaşır. Elmlərin əsaslarının öyrədilməsi prosesində mənimsənilmiş biliklərin bazası məktəblinin dünyagörüşünün formalaşmasına köməklik göstərir. Buradan çıxış edərək məktəbdə həyat haqqında elm kimi biologiya dərslərinin xüsusi əhəmiyyətə malik olduğunu qeyd etməliyik.

Müasir təlim strategiyalarının həyata keçirilməsi şagirdlərdə müstəqillik, işgüzarlıq, təfəkkür fəallığı, məsuliyyət kimi keyfiyyətlər formalaşdırır. Şagirdlər fərdi, cütlərlə, böyük və kiçik qruplarla ünsiyyət prosesində özünü daha yaxşı dərk etdiyinə görə istər qrup, istərsə də cütlərlə işdə fəallıq, şagirdlərin fəaliyyətində bir-biri ilə əməkdaşlıq, yaradıcılıq, qarşılıqlı münasibətlər, müstəqil qərarlar qəbul etmək, təşkilatçılıq və idarəetmə qabiliyyəti, ünsiyyət mədəniyyəti, tolerantlıq, rəqabətədavamlılıq kimi şəxsiyyəti şərtləndirən mənəvi keyfiyyətlərin formalaşmasına səbəb olar.

Biologiyanın bir sıra qanunları və ekoloji problemlər haqqında təsəvvürü olmayan bir insan həyatı lazımi səviyyədə dərk edə bilməz. Buna görə də biologiyanın tədrisi prosesində şagirdlərə geniş dünyagörüş verilməlidir. Yalnız bu halda dünyanın tam bir vahid kimi qavranılması üçün zəmin yaranmış olur.

Biologiya fənn kurikulumu ölkəmizdə aparılan təhsil islahatının yerinə yetirilməsi istiqamətində görülmüş işlərdən biri kimi meydana çıxmışdır. Biologiya fənn kurikulumu bioloji və sosial mahiyyətini başa düşən şagird özünün, yaxınlarının sağlamlığının qorunmasına və sağlam həyat tərzinə hazırlanır. Yaxud şagirdlər təbii mühütin qorunmasının zəruriliyini dərk etməklə vətənpərvərlik, bəşərililik və humanizm ruhunda tərbiyə almaqla qlobal ekoloji problemləri başa düşürlər. İnsanın qorunmasının Yer kürəsinin bütövlükdə qorunması ilə bağlı olması qənaətinə gəlirlər. Onlar təbiətin gözəlliklərindən zövq alır, vətənə, torpağa daha doğma münasibət bəsləyirlər. Bütün bunlar şagirdlərin intellektual inkişafı, vətənini sevən yetkin şəxsiyyət kimi formalaşması baxımından əhəmiyyət daşıyır.

Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsil Konsepsiyası (Milli Kurikulum) demokratizm, humanizm kimi prinsiplərdən çıxış etməklə, şagirdlərin maraq və ehtiyaclarına cavab verir. Özündə dünyanın mütərəqqi ölkələrinin təhsil təcrübələrini ümumiləşdirən bu sənəd bilavasitə şagirdlərin bir şəxsiyyət kimi formalaşmasına istiqamətlənməklə özünün humanist, demokratik və inteqrativ xarakterinə görə fərqlənir. Tələbyönümlülük, nəticəyönümlülük, şagirdyönümlülük ümumi təhsilin müasir məzmununun didaktik əsasını təşkil edir. Əslində, şagirdyönümlülük təhsil sahəsində dövlət siyasətinin əsas prinsiplərindən olan təhsilin humanistləşdirilməsinin bariz nümunəsi kimi meydana çıxır[1].

Biologiya dərslərində və sinifdənxaric işlər zamanı elmi-kütləvi və elmi-bədii ədəbiyyatdan istifadə şagirdlərdə təbiətə münasibətdə vətənpərvərlik-vətəndaşlıq motivləri formalaşdırır. Təbiətin kompleks emosional təsirləri, onun gözəllikləri insanda Vətənə məhəbbət hisslərini qüvvətləndirir. Onda şəxsi davranış mədəniyyətinin yaranmasına köməklik göstərir. Bu həm də ekoloji təhsil xarakterli keyfiyyətlər kimi də xarakterizə olunur.

[1] ***Qeyd 1.*** "Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası"na Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2013-cü il 24 oktyabr tarixli sərəncamına əsasən təhsilalanın savadlı və səriştəli şəxs kimi formalaşmasına müəllimin təsiri müəllimin akademik bacarıqlarından, tədris təcrübəsindən və peşəkarlıq səviyyəsindən xeyli asılıdır.

Diyarşünaslıq məzmun istiqamətində hazırlanmış elmi- kütləvi, elmi-bədii ədəbiyyatlar doğma diyar haqqında uşaqları məlumatlandırmaqla onlarda iftixar hissi oyadır ki, bu zaman şagird təbiət qarşısında mənəvi borcunu daha dərindən anlayır, ətraf aləmə və bütün canlılara məsuliyyətli münasibət göstərməsinə təsir göstərir.

Biologiya dərslərində təbiət, canlı aləm haqqında əlavə ədəbiyyatlar seçilərkən aşağıdakı amilləri nəzərə almaq lazımdır:

- biologiya dərslərinin proqramlarının məzmununa uyğun gəlsin, dərsdə verilən informasiyalarla əlaqəli olsun, ona əsaslansın;
- verilən elmi informasiyaları şagirdlər praktik fəaliyyəti zamanı istifadə edə bilsin;
- əlavə oxu ədəbiyyatında əks olunan elmi məlumatlar sadə, başa düşülən olsun və əsərin dili şagirdlərin yaş xüsusiyyətlərinə uyğun gəlsin.

Biologiyanin istər botanika, istərsə də zoologiya, insan, ümumi biologiya bölmələrinin öyrədilməsi prosesi bir sıra vəzifələrin həyata keçirilməsinə istiqamətlənmişdir. Bu vəzifələr əsasən aşağıdakılardan ibarətdir:

- bilik və bacarıqların mənimsənilməsi əsasında elmi dünyagörüşün formalaşdırılması;
- şagirdlərin ekoloji savada yiyələnməsi, bütün canlıların anamız Yer kürəsinin başlıca dəyəri, neməti kimi dərk edilməsi, təbiətə düzgün, harmonik münasibətin formalaşdırılması;
- gigiyenik tərbiyə, sağlam həyat tərzinin formalaşdırılması;
- şagirdlərin özünüinkişafı üçün şəraitin yaradılması;
- səmərəli tərbiyəvi fon yaradılması, insanlığın mənəvi mədəniyyəti, mənəvi dəyərlərin şagirdlər tərəfindən dərk edilib mənimsənilməsi, bu dəyər və normalarla onların gündəlik davranışlarının möhkəmləndirilməsi;
- şagirdlərin idrak maraqlarının inkişafına kömək edilməsi;
- yüksək emosional təsir gücünə malik estetik zövq və hisslərin tərbiyə edilməsi;
- ünsiyyət mədəniyyətinin əsaslarının formalaşdırılmasına köməklik göstərilməsi və s.

Bütün bunlar isə şagirdlərin mənəvi tərbiyəsi ilə bu və ya digər şəkildə bağlıdır. Bioloji biliklərin öyrədilməsi prosesində əməkdaşlıq ideyasının reallaşdırılması, səmərəli mənəvi və psixoloji iqlimin yaradılması, müəllim-şagird münasibətlərinin inkişafı və möhkəmləndirilməsi üçün geniş imkanlar yaranır.

Təlim-tərbiyə prosesində belə bir müsbət nəticələrin əldə edilməsi yüksək nailiyyət kimi qiymətləndirilməlidir. Bu zaman istər sinif, istərsə də ümumməktəb kollektivində xeyirxah, yüksək mənəvi dəyərlər üstün yer tutur, şagirdlərin tərbiyəvilik səviyyəsi yüksəlir, onların doğma məktəblərinə, müəllimlərinə, seçdiyi fənnə sevgisi, məhəbbəti artır. Şagirdlərin bitki, heyvan və digər canlıların öyrənilməsinə marağının artması onların mənəvi inkişafının tamlığı və zənginliyinin ifadəsinə çevrilir.

Müəllim məktəbin daxili imkanlarından, öz daxili aləmindən, yaradıcılıq qabiliyyətindən, biliyindən, müxtəlif metod və vasitələrdən geniş istifadə edərək böyük uğurlar əldə edə bilər. Məsələn, biologiyanın «Zoologiya» bölməsində soxulcanın, böcəklərin, qarışqaların, göyərçinlərin və s. heyvanların həyatları haqqında danışdıqda hər birinin davranış və əhəmiyyətini, qarğanın, sərçənin ağlını, qarışqanın məhsuldar əməyini, adicə tırtılın necə kəpənəyə döndüyünü və onları məhv etməyin və yaxud onlara hər hansı əziyyət verməyin yolverilməz olduğunu izah etsə müəllim sagirdlərin hisslərinə toxunar, qəlbinə yol taparaq onların mənəvi aləmini zənginləşdirə bilər. Bal arıları zəhmətsevərliyi ilə seçilən möcüzəli qanadlılardır. Bal arısı bal verən çiçəklərdən nektar (şirə) sorub rahat yaşayır, qışa da bolluca ehtiyat bal toplayır. Amma onun iynəsi və zəhəri olmasa, başqa heyvanlar onu yeyib nəslini kəsərlər. Ona görə bal kimi şirin yemi olan arının da iynəsi və zəhəri var. İnsan da nə qədər xeyirxah olsa, hər halda özünü qorumağı bacarmalıdır. Dərs zamanı bədii ədəbiyyata istinadən verilən atalar sözləri, deyimlər şagirdlərin mənəvi aləminə öz təsirini göstərir. Bal arısına iynə də gərəkdir.

Biologiya dərsləri şagirdlərin tərbiyə işində, xüsusilə mənəvi tərbiyənin formalaşdırılmasında müxtəlif imkanlara malikdir. Düşüncə müstəqilliyi, idrak maraqlarının inkişafı, biosferə düzgün münasibət bəsləmək, nəzəriyyə ilə təcrübənin əlaqəsini anlamaq, əldə olunan bilikiləri işdə tətbiq

etmək, təbiətlə əlaqədə olaraq estetik zövq almaq, etik qaydalara, təbiətə, kollektivə qayğıkeş münasibət bəsləmək - hansı ki, bunlarsız bilikləri dərk etmək, mənəviyyatı, əqidəni, dünyagörüşünü formalaşdırmaq olmaz. Dərsin bu qaydada təşkili şagirdləri müşahidə aparmağa, müstəqil fikir yürütməyə istiqamətləndirir. İnsan təbiətin ayrılmaz bir hissəsidir. İnsanın təbiətə mənfi, qeyri - normal münasibəti onun özünə də fiziki, mənəvi cəhətdən dağıdıcı təsir göstərir.

Hələ ötən əsrin ikinci yarısında akademik M.Mehdizadə bu problemi nəzərdə tutaraq yazırdı: “Şagirdlərin idrak fəallığını formalaşdırmaq”- “idrak fəaliyyətini aktivləşdirmək” adı altında sovet didaktikasında bu problem çoxdandır ki, mərkəzi yerlərdən birini tutur.

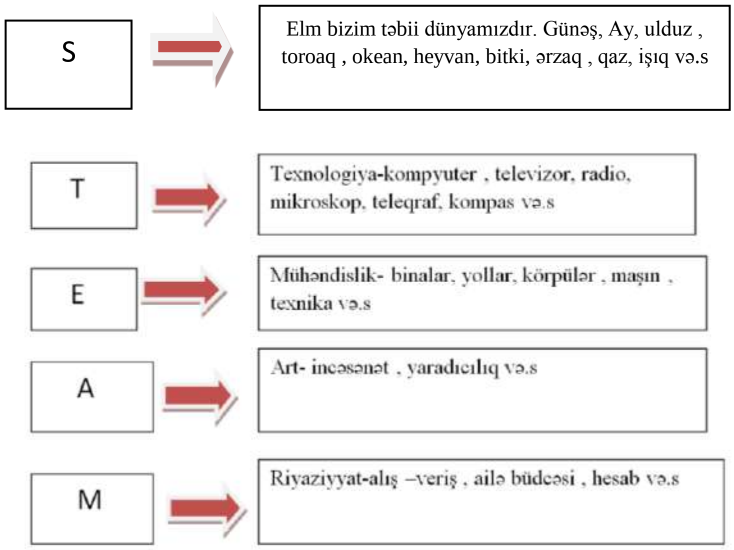
Biologiya fənninin ümumi orta və tam orta təhsil pillələrində tədrisi nəzərdə tutulur. Şagird ümumi orta təhsil pilləsində canlılar aləmini öyrənməklə daha dolğun bilik və bacarıqlara yiyələnir. Tam orta təhsil pilləsində isə artıq həyata hazırlanan şagird təbiətin ayrılmaz hissəsi olan canlılar aləmini və özünü dərk etmiş olur. Biologiya fənninin məqsədi şagirdlərə canlılara dair zəruri bilik və bacarıqlar mənimsətməklə onlarda ekoloji mədəniyyət, estetik zövq, humanist və vətənpərvərlik keyfiyyətləri formalaşdırmaqdan ibarətdir. Bu məqsədin həyata keçirilməsi üçün:biologiya dərsərində STEAM modelindən istifadə etməlidir.

Fəal – interaktiv təlimdə müəllim bilikləri ötürən deyil, Fasilitator vəzifəsini öz üzərinə götürür. İnteraktiv təlimdə şagirdlərin təfəkkürünü hər hansı bir problemin həlli üçün fəallaşdırmaq və düşünməyə sövq etmək əsas məqsəddir. Birgə fəaliyyət, əməkdaşlıq şəraitində müəllim və şagirdlərin düşüncələri qarşılıqlı şəkildə müzakirə edilir. Bu zaman təlim subyekt-subyekt xarakteri daşıyır. İnteraktiv təlim də müəllimin qarşısına yüksək tələblər qoyur. Şagirdləri tədqiqata, diskussiyaya cəlb etmək, müstəqil fikir yürütməyi öyrətmək, onlara müəyyən biliklər toplusunu mənimsətməkdən daha çətindir. Müəllim dərs zamanı bütün qərarları özü qəbul etməli deyil, müəyyən məsələləri şagirdlərin mühakiməsinə buraxmalıdır. Bu yolla qazanılan biliklər şagirdlərin yaddaşında uzun müddət qalır və onlar həmin bilikləri praktikada tətbiq etmək bacarığına malik olurlar. Biz müəllim olaraq şagirdləri zehni əməyə sövq etməliyik. Atalar boş yerə deməyib: “İş insanın cövhəridir”. Şagirdlər öz ağlının, öz bilik və bacarıqlarının sayəsində əldə etdiyi bilikləri daha tez mənimsəyəcək və gələcəkdə də həyatda həmin biliklərdən səmərəli şəkildə istifadə edəcəklər.

Biologiya dərslərində informasiya texnologiyalarından istifadə müəllimə bir sıra imkanlar yaradır. Bunlardan təlim-tərbiyə prosesinin gedişində şagirdlərin şüurlu fəaliyyətinin təşkil edilməsi, təlim prosesində fərdi yanaşma üsulunun tətbiqinə daha böyük imkanlar yaradılması və qısa vaxt ərzində mikro və makro aləmdə baş verən hadisə və prosesi ardıcıllıqla izləmək imkanlarının yaradılmasını misal göstərmək olar. Bu texnoloji yeniliklərin hamısnı özündə birləşdirən,ən əsas yeni model STEAM tədris modelidir.

STEAM təhsil modeli tələbələrə 5 spesifik sahənin Elm (Science), Texnologiya (Technology), Mühəndislik (Energineering), İncəsənət (Art), Riyaziyyat (Math) birgə və inteqrqsiya olunmuş şəkildə tədris etmək ideyası əsasında qurulub.

Bioloq Cudit Ramili tərəfindən STEM olaraq, sonralar is incsənət Art əlavə olunaraq STEAM modeli oldu. STEM –də elmi anlayışlara daha çox üstünlük verilir. STEAM-da isə elmi anlayışlar araşdırılır, lakin bunu yaradıcılıq prosesində istifadə edilən sorğu və problemə həll etməyə əsaslanan təlim metodları vasitəsilə edir. Müasir təhsil sistemində STEAM-modeli fənlərin ayrı-ayrılıqda deyil, inteqrasiyalı tədrisin nəzərdə tutan təhsil sisteminə, metoduna verilən addır.

Şəkil 1. Steam modelinin açıqlaması

Biologiya dərslərində STEAM-dan istifadə edərkən dərsin mərhələləri əvvəlcədən aydınlaşdırılmalıdır. Bununla yanaşı bioloji biliklərin şagirdlərin həyat və fəaliyyətində mühüm rol oynadığını da nəzərdə saxlamaq lazımdır. Məhz bioloji təhsil sayəsində hələ yeniyetməlik yaşlarından şagirdlərdə özünə, ətrafdakılara, ümumiyyətlə, bütün canlılara qarşı diqqətli və ehtiyatlı yanaşma, təbiətə məhəbbət hissi formalaşır. Şagird müəyyən dərəcədə öz sağlamlığının qeydinə qalmağın nə dərəcədə mühüm olduğunu anlayır, öz orqanizminin quruluşun və funksiyalarını bilir, ekologiyanın nə demək olduğunu anladığına görə onda bitki və heyvanlar aləminə qarşı rəğbət hissi yaranır. Məktəbdə işlədiyim müddət ərzində belə bir fikrə gəlmişəm ki, yaxşı nəticə əldə etmək üçün hər bir müəllim öz fənninə marağı artırmalı, bunun üçün isə dərs zamanı müasir-pedaqoji üsullardan, o cümlədən informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından istifadə etməlidir. İKT-dən biologiya dərsində istifadə tədris edilən fənnin keyfiyyətini də artırmağa kömək edir, müxtəlif obyektlərin nümayişini asanlaşdırır. Biologiyanın məktəbdə tədrisi mütəmadi olaraq təcrübələrin nümayişinə əsaslanır. Bununla belə, müasir məktəbdə təcrubələrin aparılması vaxt məhdudiyyəti üzündən çətindir. Hətta hər cür şəraiti olan, müasir avadanlıqlarla təchiz edilmiş laborator kabinetlərdə belə real təcrübələrin aparılması müəyyən vaxt tələb edir. Bir çox bioloji proseslər öz mürəkkəbliyi ilə fərqlənir. Obrazlı yaddaşa malik olan şagirdlər üçün abstrakt, şəkilsiz prosesləri öyrənmək çətinlik yaradır. Bu gün apardığım müşahidələr onu deməyə əsas verir ki, məhz bu problemlərin həll olunması üçün, İnternet resurslarından tədris prossesində aktiv istifadəyə nail olunması üçün STEAM nin köməkliyi ilə Biologiya fənninin tədrisi layihəsini irəli sürürük. STEAM layihəsini irəli sürməkdə məqsədim:

- Məktəbin pedaqoji və inzibatiidarəheyətini STEAM istiqaməti üzrə bilik və bacarıqlarının artırılması
- Məktəbdə təhsilin keyfiyyətinə və əyanilik, praktik dərs üsuluna keçirilməsi
- Yeni informasiya mədəniyyətinin formalaşdırımaq,
- Şagirdlərin biologiya fənni üzrə keçirilən yerli və beynəlxaq fənn olimpiadalarına hazırlaşmasına köməklik etmək məqsədi ilə yeni XXI əsr Azərbaycan müəllimini hazırlamaq və onu daima inkişafı üçün yardım etmək və istiqamətlər verməkdir.

STEM məzmunlu fəaliyyətlərə cəlbilməsi prossesi, STEAM müəllimlərinin həyataında böyük texnoloji yeniliklərə gətirib çıxardacaq. STEAM təlim texnologiyasının yeni təhsil proqramına inteqrasiya edilməsi respublikanın təhsilverən və təhsilalanlarında 21-ci əsr bacarıqlarının formalaşdırılmasının əhəmiyyyəti istiqamətində maarifləndirməkdir.

Biologiya müəllimlərinin bilik və bacarıqlarının artırılmasına və onların beynəlxalq olimpiada və yarışlara o cümlədən konfranslara qatılmasna böyük bir motivasiya yaratmış olacaq.

Ənənəvi savadlılıq və rəqəmsal təhsil göstəriciləri çox vacib olsa da, cəmiyyət tələbələrdən müasir dünyada çiçəklənməsi üçün vahid bacarıqlara sahib olmağı tələb edir. Bunlara yaradıcı, texnoloji, innovativ və kişilərarası bacarıqlar daxildir. Bu gün bu bacarıq və bilikləri əvvəlkindən daha əlçatan, fərdiləşdirilmiş və aktiv şəkildə əldə etmək lazımdır. Bu göstərilən bacarıqlar və imkanları STEAM yönümlü təhsil vermiş olacaqdır.

Beynəlxalq və Respublika səviyyəli layihələrin hazırlanması qaydaları,fəal və interaktiv təlim metodları və biologiya dərslərində onların tətbiqi imkanları, fəal təlimmetodları ilə dərsin mərhələləri, biologiya dərslərində oyun elementlərindən istifadə, biologiya dərslərində fənndaxili və fənlərarası inteqrasiya, şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi, biologiyanın tədrisində fəal dərs nümunələrindən VI-XI siniflər üzrə, sonda biologiya dərslərində tərbiyəvi vəzifələrin həyata keçirilməsi imkan və yollarının tanıdılmasını öyrənmiş olacaqlar.

Orta məktəblərdə biologiya fənninin tədrisində STEAM modeli yanaşmasında modellərin hazırlanması, fikir və ideyalarının həyata keçirilməsi, ekspertlərin və təcrübələrin aparılması nəticəsində hazırlanmış hər hansı bir məhsullar şagirdlərdə həvəs oyadır və keçilən dərsin şagirdin yaddaşında ömürlük həkk olur. Bu təlim metodu yaradıcı şagirdləri üzə çıxarır və onların inkişafına stimul verir.

STEAM modeli bizlərə məlumdur ki, xarici ölkə modelidir. STEAM modelini həyata keçirmək üçün Beynəlxalq təcrübələrə əsaslanaraq dərsi qurmaq lazımdır. STEAM modelinin bir üstünlüyüdə ondan ibarətdir ki, həm müəllim həm də şagirdlərin birgə fəaliyyətinəticəsində yeni bir model hazırlanır. STEAM model dərslərin sayəsində dizaynerləri, texnikləri bir arada birləşdirir.

STEAM-layihədə xüsusilə yüksək qabiliyyətə malik müəllimlərin imkanlarından istifadə etmək əsas məqsədlərimizdən biri hesab edirik. Gələcəkdə onların vasitəsilə əlavə tədbirlərin təşkil olunmasında yaxından iştirak etmək, gənc nəslin biologiya fənninə marağın artırılması əsas ideyamızdır. Eyni zamanda layihədə iştirak etmiş və sonrakı illərdə məktəblərdə işləyən müəllimlərin Beynəlxalq və Respublika turlarında, yiyələndikləri intellektual imkanlarını sərgiləməklə layihənin davamlılığını təmin edəcəklər.

STEAM vasitəsilə biologiyanı öyrənmək təhsildə və uşaqları gələcək problem və imkanlara hazırlamaqda mühüm rol oynayacaq.

Təhsil müəssisələrində və bu gün ehtiyac duyulan sürətli öyrənmə bacarıqlarını inkişaf etdirəcək.

Ənənəvi savadlılıq və rəqəmsal təhsil göstəriciləri çox vacib olsa da, cəmiyyət tələbələrdən müasir dünyada çiçəklənməsi üçün vahid bacarıqlara sahib olmağı tələb edir. Bunlara yaradıcı, texnoloji, innovativ və kişilərarası bacarıqlar daxildir. Bugün bu bacarıq və bilikləri əvvəlkindən daha əlçatan, fərdiləşdirilmiş və aktiv şəkildə əldə etmək lazımdır. Bu göstərilən bacarıqlar və imkanları STEAM yönümlü təhsil vermiş olacaqdır.

Nəticə

Yekun olaraq göstərək ki, ümumtəhsil məktəblərində şagirdlərin təlim fənləri üzrə əldə etdikləri bilik, bacarıq və vərdişlər yetişən nəslin müxtəlif elm sahələri üzrə anlayış və qanunauyğunluqlar haqqında zehni səviyyəsini formalaşdırmaqla məhdudlaşmır. Bilik faktlar, hadisələr, rəqəmlər yığımı deyil. O, insanda dünyagörüşü, ətraf aləmə, insanlara, cəmiyyətə, özünə müəyyən normalar daxilində münasibət formalaşdırır, mənəvi simanı traktovka etmək imkanına malikdir. Məktəbdə öyrədilən digər fənlər kimi biologiya dərsləri də şagirdlərin intellektual səviyyəsini və mənəvi simasını formalaşdırmaq funksiyasını yerinə yetirir. Belə bir yüksək məzmun keyfiyyətlərinə - bilik və mənəvi tərbiyə imkanlarına malik biologiyanın bütün bölmələrinin pedaqoji əsaslarını üzə çıxarmaq, təcrübi işdə ondan istifadə etmək yetişən nəslin insan, vətəndaş kimi formalaşması məqsədinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərə bilər.

References

1. Concept of general education in the Republic of Azerbaijan (National Curriculum). "The Azerbaijani School" journal, 2006, №.2
2. Concept of assessment in the general education system of the Republic of Azerbaijan. Baku, "Curriculum" journal, 2009, №2, pp. 138-150.
3. State standards of general secondary education in the Republic of Azerbaijan. Educational policy in Azerbaijan (1998-2004). Volume I. Baku, "Chashyoghlu", 2005
4. Education Reform Program of the Republic of Azerbaijan. Educational policy in Azerbaijan (1998-2004). Volume I. Baku, "Chashyoghlu", 2005
5. Budagov B.A. Nature of Soviet Azerbaijan.Baku: Maarif, 1988,
6. Cavadov I. Monitoring and evaluation of the quality of education: modern approaches. 2011
7. Mardanov M.J. Today and tomorrow of Azerbaijan education. Baku, 2012
8. Alguliyev R., Mahmudova R. The role of the information revolution in the evolution of the education. Baku, 2016
9. Conference materials on "Globalization in Education and ICT ". Baku 2008, pp.7-9.
10. Gasimova L.N. From the experience of educating schoolchildren on the basis of national and moral values. Baku: 2004,
11. Mehdizadeh M.M. Ways to improve the educational process in secondary schools. Baku: Maarif, 1982, 383 p.
12. Aliyev F.J. Practicum of biology teaching methodology. Educational resource. Baku: ASPI publication, 1976, 145 p.
13. Huseynov A.M. Theoretical and methodological bases of teaching biology in secondary school. Baku: Chashyoghlu, 2000, 268 p.
14. Huseynov A.M., Guliyev P.I. General methodology of teaching natural sciences. Baku: ASPU, 2001, 176 p.

Rəyçi: dos. C.Təlai

Göndərilib: 01.10.2021: Qəbul edilib: 20.10.2021

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/71/52-58

Aygün Paşa qızı Əliyeva
Bakı Slavyan Universiteti
dissertant
aliyeva.aygun2017@list.ru

BƏDİİ YARADICILIQDA ŞÜURSUZLUQ PROBLEMİ

Açar sözlər: *instinktlər, təzadlı hisslər, meyllər, sevgi, dərkolunmayan motivlər*

The problem of the unconscions mental in artistic creation

Summary

The article "The problem of the unconscious mental in artistic creation" is devoted to the analysis of the unconscious in artistic creation. The study of artistic creation is scientifically necessary both from the point of view of consciousness and from the point of view of the unconscious. The unconscious is one of the urgent, but insufficiently studied problems. The article describes the elements of the unconscious, with the help of which the author conducts a psychological analysis.
Key words: *instincts, conflicting feelings, inclinations, love, unconscious motives*

Giriş

İnsan davranışı, hərəkətləri birbaşa insan psixikasının şüursuz prosesləri ilə əlaqəlidir.

Sosial varlığa çevrilən insan bioloji və psixoloji fərdiliyini itirmir və fərdiyyət insanın bütün fəaliyyətinə təsir göstərərək, özünü bütün sosial fəaliyyətlərdə göstərir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu hərəkətlər bədii yaradıcılıqda yaxşı əks olunur və bədii yaradıcılığın öyrənilməsi həm şüurun, həm də şüursuzluğun psixoloji xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi üçün zərurət yaradır.

Şüursuzluq psixologiyanın ən aktual, lakin yetərincə öyrənilməmiş sahələrindən biridir. Bu problem yalnız psixoloqlar üçün deyil, eyni zamanda filosoflar, sosioloqlar, ədəbiyyatşünaslar və digər sahələr üçün də böyük maraq doğurur. Şüursuzluq ətrafında müzakirələrin hələ də davam etməsi bunun köhnə problemlərdən olmasının göstəricisidir. Şüursuzluğun öyrənilməsi şüurun və bütövlükdə psixikanın mahiyyətinin müəyyənləşdirilməsinə və beyni tədqiq edən elmlərin inkişafına kömək edir. Praktiki olaraq bu məsələ, elmi və bədii yaradıcılıq problemi ilə yanaşı, şüurla şüursuzluq arasındakı vasitə problemi ilə də əlaqəlidir.

Bədii yaradıcılıq sənət yaratmaq prosesidir, bu və ya digər dərəcədə yenidir, eləcə də özündə yenililikçilik komponentlərini ehtiva edir. Ümumi psixologiya bir çox elmlər kimi, sənət əsəri yaratmaq prosesini də öyrənir. Bundan başqa ümumi psixologiya incəsənətə şəxsi yanaşma baxımından da yanaşır. Hər hansı bir rəssamın əsəri yaratma prosesi özü şüursuz prosesdir. L.Vıqotski qeyd edirdi ki, "İncəsənət şüursuz bir problemdir, şüursuzluğun sosial həlli-incəsənət ən çox ehtimal olunan cavabdır" (1, 113). Bu iki aspektdən özünü göstərir. İlk növbədə bədii yaradıcılıq prosesi zamanı psixi hallar, proseslər qoşulur. Bədii yaradıcılıqda fərdi yanaşma, konkret fərdlər kontekstində nəzərdən keçirilməli və fərdin sənətkarlıq yaradıcılığının öyrənilməsini əhatə etməlidir. Həmçinin də fərdi yanaşma, sənətkarın həyatının bütün mərhələlərində bioqrafiyası və şəxsiyyətin formalaşması kimi müstəqil bir tədqiqat sahəsini öyrənir. Bədii yaradıcılığın kökləri "irrasionallığa", aktiv şüursuzluğun qanunauyğunluğuna dayanır.

Davamlı olaraq rəssam tərəfindən ərsəyə gətirilən "bədii qərarlar"ın motivləri hər zaman onun şüurunda mövcud olmur. Bu qüvvələr rəssamın əsərlərindəki münasibətləri əks etdirmə qabiliyyətini təmin edir. Bəşəriyyət tarixi inkişaf etsə də incəsənətin və mədəniyyətin əsas dəyişməz gücünü dəyişmir. K.Yunqa görə: "Yaradıcılıq prosesi, ümumiyyətlə izləyə bildiyimiz qədər, arxetipin şüursuz ruhlandırılmasında , sənət əsərinin tamlığına qədər onun açılmasında, plastikdi.

Bədii yaradıcılıq prosesinin təhlili və şüursuzluğun təzahürü məşhur psixoloq, psixiatr Z.Freydin əsərlərində öz əksini tapmışdır. Şüursuzluq psixikasının ideyaları Z.Freydin adı ilə də

bağlıdır, bundan əlavə psixoanalitikin istiqaməti yalnız mütəxəssislər - psixoloqlar və psixiatrlar arasında deyil, həm yazıçılar və ədəbiyyatşünaslar, eləcə incəsənətin digər elmi anlayışlarında böyük uğur qazanmışdır. Freyd yeni bir sahənin, psixoanalizin yaradıcısıdır və bu sahədə böyük uğurları vardır, eyni zamanda şüursuzluq nəzəriyyəsinin və analitik açıqlamanın banisidir. Bu beyin fəaliyyətinin xüsusi bir növü-mürəkkəb əqli fəaliyyətin şüursuz formalarının mövcudluğunu adi ilə tanınan dövrünün yeganə nəzəriyyəsi idi. Bu nəzəriyyə fəaliyyətin müəyyənləşdirilməsinə və onun təsirinə imkan verən yeganə nəzəriyyə idi. İnsan intellekti yalnız reallığı əks etdirmək üçün vasitə deyil, eyni zamanda şüursuz qüvvələri gizləmək üçün bir cihazdır.

Z.Freyd dağıdıcı, destruktiv instinkti insan davranışının hakim motivlərindən biri adlandırdı. Dağıdıcı instinkt insan davranışının hakim motividir. Bunlar, bir qayda olaraq, sosial normaların tələbləri ilə ziddiyyət nəticəsində şüura buraxılmayan, sıxışdırılma mexanizmi vasitəsilə mexanizmi vasitəsi ilə şüurdan uzaqlaşdırılır.

Müxtəlif emosional təcrübələr də insan psixikasında yoluxmuş bir mərkəz təşkil edir. Bu fokus müxtəlif qeydlərdə, səhv hərəkətlərdə, adların unudulmasında və s.-də özünü göstərir. Şüursuz psixika konsepsiyasının ilk dəfə XVIII əsrdə Leybnits tərəfindən formalaşdırıldığı məlumdur.

Elmi və klassik formada psixoanalizin əsası XIX sonu XX əsrin əvvəllərində Avstriyalı psixiatr və psixoloq Z.Freyd tərəfindən qoyulmuşdur. Psixoanalizin nəzəri münasibətləri, müddəaları, prinsipləri fərdi, şəxsi, mədəni və sosial hadisələri izah etmək üçün humanitar sahənin müxtəlif istiqamətlərində tətbiq olunmağa başladı.

Z.Freyd sayəsində psixoanaliz bir istiqamət olaraq həm elmi sahələr, həm də insanın ruhi aləmi ilə maraqlanan insanlar üçün maraqlı və əhəmiyyətli oldu. Bu problem K.Yunq, E.Adler, F.Uznadze, F.İbrahimbəyov, İ.Novruzlu kimi alimlər tərəfindən daha da araşdırılmışdır. Bədii yaradıcılıq psixoanalizin tədqiqatında xüsusi yer tutur.Bədii yaradıcılıq üzərində şüursuzluq problemini araşdırmalar bu günə qədər çox aktualdır.Fəlsəfi və psixoloji nəzəriyyələrdən bəhrələnib öz bədii əsərlərini yazan ədiblərdən biri də rus yazıçısı L.Tolstoydu.

İnsan həyatı yalnız görünən, hiss olunan tərəflərdən ibarət deyil. İnsanın əsas, görünməyən tərəfi onun müstəqil, azad və ölməz ruhudur. Bir insanın ruhi həyatı ağıl, hiss və iradənin məmnunluğundan ibarətdir. Ruh anlayışı insanda Uca Allah qorxusu, vicdanla təzahür edir. Hər bir inanclı insan üçün ruh rəhbər prinsip kimi xidmət edir. L.Tolstoya görə kitab oxuduqda və ya hər hansı bir rəsm əsərinin qavrayışında oxucunun ruhu yazıçı, sənətkarın ruhu ilə birləşir. Əgər sənət əsəri insanda müəllifin ruhu ilə birləşərək birlik hissi oyadırsa, bu yüksək sənətdir. Birlik, qavrayış ruhun sənətkar ruhu ilə birləşməsi, eləcə də sənətin cəlbedici tərəfi və gücüdür. Bu zaman sənətkarın "mən"i qavrayanın "məni" ilə birləşir.

Sevgi inanılmaz bir hiss, şəxsi xoşbəxtliyin təməlidir. Bu mürəkkəb hiss, bütün insanların xəyal etdiyi sevgi, yalnız seçilmişlər tərəfindən yaşanılan bir hissdir. Sevgi adına yaşayırlar, yaradırlar, həyatlarını qurban verirlər.

Fərqli mədəniyyətlərdə sevgi müxtəlif yollarla xarakterizə olunur. Qədim Hindistan filosofları sevgini üç cazibənin birləşməsi kimi xarakterizə edirdilər: dostluq yaradan ruh, hörmətə səbəb olan ağıl və istəyi doğuran bədən. Sevgi özündə nə qədər istəkləri birləşdirirsə, bir o qədər ziddiyyəti də əhatə edir. Sevgi özünəməxsus şəkildə insanın xarakterini, istiqamətini və mənəvi sərvətini əks etdirir. Bir çox filosoflarının utopik fikirlərindən biri sevginin hər şeyə qadir olması, bütün həyat ziddiyyətlərini həll etmə qabiliyyətinə malik olmasına inamdır. Sevginin yalnız bəşəriyyətə sevinc gətirən harmoniya olması fikri, sevgi anlayışında birtərəflilik göstərir. Qədim Çin filosofu və mütəfəkkiri Konfutsi sevgi haqqında üç fikir söyləmişdir: "kədər olmadan insansevərlik, xəyal qırıqlığı olmadan qazanılan bilik və qorxmadan cəsarət." (3, 87) Sevgi ilə birlikdə insanın həyatına ən dərin ağrılar və faciələr də daxil olur. Sevgidə çox şey təsadüflərdən asılı olur və bu səbəbdən də sevgi ən böyük risk hesab edilir.

Əgər insan şəxsi xoşbəxtliyini yalnız sevgidə görərsə, sonra qarşılaşdığı çətin həyat xəyal qırıqlığına çevrilə bilər. Sevgi xəyali bir hissdir, ona olan istəklər nə qədər çox olarsa, insan bir o qədər də ziddiyyətlə qarşılaşa bilər. O həyata çox bənzəyir, həyat kimi çoxşaxəli və ziddiyyətlidir. Sevginin təzahürü də çox yönlüdür. Sevgi hər cür dəyişikliklərdə, illüziyalarda, sentimentallıqda

özünü göstərir. Bu hiss şəxsiyyətin özünü xarakterizə edən, ifadə edən, insan fəaliyyətinin müxtəlif sahələrində və əlaqələrində özünü göstərir. Bu və ya digər növ sevgi özümüzün mümkün qədər yaxşı xüsusiyyətlərini aşkara çıxarır. Qərb mədəniyyətinə nəzər yetirsək sevgi dörd növə bölünür: libido -birinci növ, çoxalma arzusu və insanlar arasındakı münasibətlərin ən yüksək forması olan- Eros ikinci növdür. Dostluq, qardaş sevgisi-filiya üçüncü növdür.Dördüncü növ- Agape-karitas insanın yaxınına olan sevgi, onun rifahı naminə qayğı göstərmək, bu eyni zamanda Tanrının insana olan sevgisinin prototipidir.

Görkəmli Avstriyalı psixoloq, psixiatr Ziqmund Freyd sevginin instinkt olduğuna inanaraq, bütün insan həyatının iki instinkt təşkil etdiyini-sevgi və ölüm (Eros və Thanatos) müəyyənləşdirdiyini qeyd edirdi. Eros insan psixikasındakı ən güclü qüvvədir. İnsan inkişaf etsə də, sosial institutlarını inkişaf etdirsə də, heyvani hisslərdən ona miras qalan cinsi enerji dəyişmir və mahiyyət etibarilə sevgi ibtidai dövrlərədə olduğu kimi qalır. Freydə görə, instinktə əsaslanan sevgi insan mədəniyyətinin əsasını təşkil edir. Bu hiss insanı digərinə bağlayır, ailələri, qəbilələri, xalqları, millətləri bütövlükdə insanlığı birləşdirir.

Sevgi şəxsiyyətin özünütəsdiqi və özününkarıdır. Başqa bir insanı hiss etmək, onu daha dərindən anlamaq üçün insan özünü inkar etməyi, başqasında özünü təsdiq etməyi bacarmalıdır. İnsan özünü başqa bir insana həsr etməkdən qorxmamalıdır, əks halda sevgi qarşısında qorxusu olacaqdır. Hər şeydən əvvəl sevgi ondan geniş istifadə etmək deməkdir. Birinə sevgi vermək insana böyük sevinc bəxş edir, insanın canlılığına dəlalət edir. Z.Freyd qeyd edirdi ki, "...Bu prosesdə nə isə doğulur və prosesə cəlb edilən hər iki insan həyata minnətdar olur, bu hiss onları yaşadır" (4, 163) Lakin özünü yalnız sevgiyə həsr etmək zənginləşmək demək deyil. Müğənni auditoriyasından ilham alır, aktyor tamaşaçılarından, müəllim şagirdlərindən. Təbii ki, sevgi vermək və tamamilə sevmək insanın xarakterindən asılıdır. Sevgidə həmişə sevgi obyekti üçün maraq, qayğı olmalıdır. Sevgi həm insanlara, həm də heyvanlara qarşı hərəkətlərdə özünü göstərir. İnsana maraq göstərmədən sevgi haqqında çox danışmaq olar, lakin o zaman bu cür sevgi inandırıcı olmur. Belə olduğu təqdirdə sözlər hərəkətlərlə müşayiət olunmalı, maraq və qayğı hörmətə, məsuliyyət isə azadlığa səbəb olmalıdır. Bunlar sevginin tərkib hissələridir. Və görünən budur ki, bu komponentlər haqqında məlumat bizə sevgi qapılarını açmağa açar verir, amma sevginin mahiyyətini açmaq o qədər də asan deyil.

Sevgi şüur üçün anlaşılmaz bir fenomendir, bəlkə onun cazibəsi misilsizliyində və müstəsnalığındadır? Bəlkə bildiklərimizdən çox xəyallarda daha çox həqiqət var? Sevgini araşdıran Volter möcüzələrin biz onları anladığımız anda yoxa çıxdığını qeyd edir. Sevgidə hər şey fərdi olur. Həm sevginin, həm məhəbbətin gücü, həm də sevginin müddəti insanın xarakterindən asılıdır və xarakter şəxsiyyətin fərdi xüsusiyyətidir. Sevgidən yalnız xoş fürsətləri gözləmək və yalnız ən az müqavimətli yollardan getmək hər şeydən öncə özümüzə ciddi zərər verə bilər. Qəlbin dərinliklərində asan əldə olan şeyi qorunmaq mümkün olmur. Belə çoxsaylı süni qələbələr şəxsiyyətin çökməsinə, tənəzzülünə səbəb ola bilər. Sevginin gücü özünüzə qalib gəlmək bacarığındadır. Əlbətdə bu o demək deyil ki, sevgi yolunda qəsdən müxtəlif maneələr qoymaq lazımdır. Şəxsiyyətdən çox şey tələb edən sevgi stereotipləri və qərəzləri məhv etməklə böyük işlər görür. Müxtəlif müşahidələrin təsdiq etdiyi kimi, güclü bir xarakterə malik olan insanların sevgisi daha dərin şəkildə ifadə olunur. E.Fromm "Sevgi sənəti" adlı əsərində qeyd edirdu: "Bu sənətə yiyələnmək üçün nizam-intizamlı, diqqətli, səbrli, marağını ifadə edə bilmək, obyektiv, cəsarətli, şən və s. qabiliyyətlərə ehtiyac vardır" (5, 177) E.Fromm sevgini xarakterin xüsusiyyəti hesab edir və yuxarıda qeyd edildiyi kimi xarakter həyat təcrübəsində qazanılmış fərdi xüsusiyyətlərin məcmusudur. Və sevgi bu fərdi və şəxsi xüsusiyyətlərinin gücləndiricisidir. Bir çox insan üçün öz "mən"i iki "mən" tarazılığından daha vacibdir, çünki insan fərdi nə qədər güclü ifadə olunmuş olsa , parlaq şəxsiyyət olsa, bir o qədər özünə yaxın münasibət qurmağa insan tapmaq çətin olur. Ancaq bu fikrə müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Parlaq fərdiyyət həm də parlaq, qeyri-adi sevgiyə qadirdir; lakin bunu əksi olduqda insa dramatik vəziyyətlərə, sığortalanmadığı münasibətlərə düşə bilər.

Sevgi insana dəyərləri dərk etməyə kömək edir, həyat üçün lazım olan özünə hörməti hissini artırır və ruhun katarsisi olan, özünə qapanmaqdan, monoton həyatla məhdudlaşmamaqdan onu

qoruyur. Ancaq bundan başqa qeyd etmək lazımdır ki, sevgi insanı həyat dramatizmindən qoruya bilmir, üstəlik bir çox hallarda onu daha da gücləndirir, insana öz qəlb ağrısını daha kəskin hiss etdirir.

Çox vaxt insanlara kor məhəbbətdən xəbərdarlıq edilir, ümumiyyətlə bu korluq məhdud, zəif xarakterli, dar dünyagörüşlü insanlar üçün xarakterikdir. Bundan başqa ehtiraslı, laqeyd, müşahidəçinin "obyektivliyindən" daha kəskin olan korluq da mövcuddur. Sevgi həm də bir növ korluqdur, çünki bu hiss insanı ətrafdakı hər şeyə eyni dərəcədə diqqətli olma qabiliyyətini itirməsinə səbəb olur. Sevgi insanın yeni dəyərlər dünyasını işıqlandırır.

Həyatın ümumi məzmunundan qoparılan sevgi insanda kor eşq hissini formalaşdırır. Gərginlik şəraitndə olan sevgi xəstəliyə bərabər tutulur, lakin bilinən bütün xəstəliklərin ən yaxşısı və ən mükəmməli, sağlamlıqdan belə daha çox qiymətliyə çevrilir. Eyni zamanda sevginin özü şəxsiyyəti formalaşdıran ziddiyyətlər kompleksinə daxil edilmişdir. Bu münasibət həm sərbəst, həm müstəqillik, həm asılılıq, itki və qazanc gətirən məhdudlaşdırıcı bir münasibətdir. Belə ki, bu hiss bir-birinə uyğun olmayan şeyləri birləşdirərək: təməl və təzad, həyat və ölüm, bilinən və bilinməyən xoşbəxtliyin əsasını təşkil edir.

Elmi və nəzəri cəhətdən mənəvi və cismani sevgi münasibətləri problemi bir çox tədqiqatçıların diqqətini çəkir. Bu problem həm dünya ədəbiyyatında, həm də yerli ədəbiyyatda hərtərəfli araşdırılmamışdır. L.Tolstoyun əsərləri indiyə qədər əsasən fəlsəfi və ədəbi cəhətdən tədqiq edilmişdir.

Onun əsərlərinin psixoloji tərəfi dövrümüzdə bir çox gənc tədqiqatçılar üçün maraq kəsb edir və humanitar elmlər arasında böyük populyarlıq qazanmışdır. Lakin L.Tolstoyun əsərlərinin intim-həssas tərəfi bir çox tədqiqatçılar tərəfindən psixoloji tədqiqat baxımından araşdılacaq mövzu kimi qəbul edilmir. Buna görə, müasir tolstoyşunasların tədqiqatlarında belə L.Tolstoyun əsərlərinin əsas personajlarının sevgi-intim münasibətlərinin öyrənilməsində hələ də boşluqlar vardır.

Bütün fəzilətlərin və ən yüksək fəzilətin əsası olaraq yaxın bir insana sevgi hər bir insanın ruhuna xas olan bir hissdir. Tolstoyun "Dirilmə" romanı fərdin ictimai həyatı, daxili vəziyyəti, zamanı, insanın ömrünün günlərini, saatlarını, dəqiqələrini incəliklə, məharətlə müqəddəsləşdirməsi oxucunu heyrətləndirir. Tolstoyun bir psixoloq kimi irəli sürdüyü fikirləri "daxildən" təqdis etmədən, şəxsiyyət və tarix arasındakı sirri, əlaqələri anlamaq mümkün deyil.

"Dirilmə" romanı üzərində on il işləyən yazıçı, psixologiya ilə bağlı son nəşrləri maraqla oxumuş, tez-tez fəlsəfə və psixologiyaya dair jurnalları nəzərdən keçirmişdir. Yazıçı, şüuru öyrənməyin vacibliyini qeyd edən V.Ceymsin "axın və ya çay" və "axar su" öçerkləri ilə yaxından tanış olmuşdur. V.Ceymsin əsərlərinin bir çox müddəaları ilə razılaşmasa da, onun düşüncələri Tolstoyun əsərlərindən yan keçməmişdir.

Yazıçının özünün də etiraf etdiyi kimi, psixoloji ədəbiyyatla tanışlıq onun üçün "ibrətamiz" idi, xüsusən də o, tədqiqatçılar arasında Qefdinq kitablarını daha çox sevmişdir.

Şüurla şüursuz zehni vəziyyət arasındakı əlaqəni öyrənən Qefdinq, "mistisizm yolu" nudan imtina etmişdir. Bu psixoloji düşüncəni L.N.Tolstoyda dəstəkləmişdir. Yazıçının gündəliyindəki qeydlər bunu sübut edir. Şüursuzluq sahəsi Tolstoyun böyük marağına səbəb olmuşdur.

İnsanların yıxılması və dirilməsi rəngarəng şəkildə L.Tolstoyun "Dirilmə" romanında təsvir edilmişdir. Əvvəlki əsərlərində olduğu kimi, sevgi məsələləri bu əsərədə də yalnız mənəvi mövqedən təsvir olunur. Qəhrəmanların sevgi münasibətləri isə ümumiyyətlə araşdırılmamışdır.

Sevgi problemi, insanın mənəvi cazibəsinin cismani cazibəsinə qarşı çıxması ilə ifadə olunur. Bu kontekstdə sevgi L.Tolstoyun sonrakı bədii yaradıcılığında açıq şəkildə ifadə olunur.

L.Tolstoyun "Dirilmə" romanındakı cismani düşmə və mənəvi dirçəliş səbəbləri romanın nəşrindən bəri həm ədəbiyyatşünasları, həm də psixoloqları maraqlandırır. Bu hərtərəfli araşdırma tədqiqatçılar üçün böyük maraq doğurur. Lev Tolstoyun yaradıcılığı ədəbi və psixoloji araşdırmalar üçün böyük bir xəzinədir. "Dirilmə" romanında cismani düşmənin səbəbləri və şəxsiyyətin mənəvi dirçəlişi həm ədəbi, həm də psixoloji cəhətdən böyük maraq doğurur. Daha öncə tədqiqatçıların diqqətini çəkməyən bu problem və motivlər L.Tolstoy yaradıcılığının tam şəkildə ortaya çıxması üçün gərəklidir.

Mənəvi eşq insanın bütövlüyü və daxili azadlığı üçün zəruri şərtdir, lakin mənəviyyatın olmaması daxili azadlığın, şəxsiyyəti faciəyə aparan, cismani sevginin ağrılı əzablarına tabe edən bir hissdir. Şəxsiyyətin cismani, təməl hisslərlə mübarizəsi "Dirilmə" romanında izlənilə müşahidə edilir, bu mübarizə yazıçının dini və əxlaqi inanclarına əsaslanaraq yaranır. Düşmə və mənəvi dirçəliş səhnələri, hiss mənzərələri, şübhəsiz ki, Tolstoy dünyasının bədii mənzərəsini daha parlaq, çoxşaxəli və daha maraqlı edir

Tolstoy əsas qəhrəmanların cismani impulslarını pozğunluq, şəhvət və əxlaqsızlıq kimi qiymətləndirir. Tolstoy üçün sevgi xristianlıq anlayışında yaxınına sevgi, eqoistlikdən uzaq olmaq, təmənnasız yaxşılıq etmək və heyvani hisslərdən uzaq olmaq deməkdir. Mənəvi sevgi insan dünyasının dühasıdır. Aşağı səviyyəli, həssas sevgi, istər-istəməz iztirablara səbəb olur.

Ruhani sevgi əzabın özünü yaxşılığa çevirməyə, insanı pis düşüncələrdən təmizləməyə qadirdir. 1988-ci ildə L.Tolstoyun qələmə aldığı "Həyat haqqında" adlı traktatında mənəvi sahənin maddi sahədən üstünlüyünu təsdiq qeyd etmişdir. Maddi sərvətləri tamamilə sıxışdırmış, onları son sıraya qoymuşdur.

Tolstoy ən maraqlı xarakteristika günaha vermişdir. Tolstoya görə günah, müxtəlif formalarda özünü göstərir. İnsanın mühitində bir çox cazibələr vardır ki bunlar: günahın "şeytani" cazibəsi, ehtiras cazibəsidir. Bu cazibələr insanın düşüncələrində və hərəkətlərində mövcuddur. Tolstoyun fikrincə, bu cazibə dini, əxlaqi, ictimai fikirlər və inanclar vasitəsilə aradan qaldırılmalıdır. Müəllif romanında personajlarının günaha batmasını bu mövqedən araşdırır. Əxlaqın köməyi ilə dini, əxlaqi ideyalar sayəsində qəhrəmanının ruhunu dirçəldir.

Daha sonra Tolstoy, bədii yaradıcılığın köməyi ilə öz həssaslığını, başqalarını xilas edən cismani cazibəni səylə aşır, özünü xilas edir. "Bu elə onun öz yaradıcılığıdır, tamamilə onunla birləşib, bütün niyyətləri və bütün bacarığı ilə ona qərq olub." (6, 221)

L.Tolstoyun əsərlərindəki sevgi həmişə müqayisəli xarakter daşımışdır. Onun əsərlərində iki növ sevgi mövcuddur: cismani və mənəvi. Əgər cismani sevgi mənəviyyatla əlaqələndirilirsə, ruhən müqəddəsləşdirilirsə, deməli, yaxşılığın daşıyıcısıdır, yox əgər ruhən müqəddəsləşdirilməyibsə, onda bu sevgi özündə pislik daşıyır.

"Dirilmə" romanı L.Tolstoyun inanc və prinsiplərinin canlı göstəricisidir. Romanda Tolstoy baş qəhrəman Katyuşa Maslovanın günaha batmasının və Dmitri Nexlyudovun mənəvi cahətdən dirilməsinin psixoloji tərəfini araşdırır. Romanın başlanğıcında Katyanın Nexlyudova olan sevgisi mənəvi xarakter daşıyır. Katya Nexlyudovla görüşəndə sevinc hissi keçirir, onun hissləri ən saf, ən məsum hisslərdir. İlk öpüşdən sonra isə hər şey dəyişir. Nexlyudovun cismani impulsları bu hisslərin bütün saflığını pozur. Münasibətlər mənəvi-hissi xüsusiyyətdən cismani-şəhvət xüsusiyyətinə keçir.

Bu roman etiraf xarakterlidir və romanda yazıçı öz psixologiyasını əsərə köçürür. Yazıçının böhranlı dövrlərində o dəyərləri yenidən qiymətləndirir və təlatümlü keçmişindən çox peşman olur. Günahkar keçmişinin düşüncələri onu tərk etmir, şüuraltı səviyyədə bütün təcrübə və düşüncələrini bu romana köçürür. Beləliklə, katarsis meydana gəlir, yazıçı ona zülm edən, həyatına müdaxilə göstərən hər şeydən azad olur. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, yazıçının gəncliyi çox fırtınalı, qadınlarla münasibətləri qarışıq olmuşdur. Belə bir psixoloji xarakterli roman yazaraq əslində o, əsas qəhrəmanı xilas etməklə özünü xilas edir.

Tolstoyun yaradıcılığında sevgi və təzahürünün bütün növləri ənənəvi idi. Tolstoy sevgisi 19-cu əsr şəxsiyyətinin əsas konsepsiyalarını özündə cəmləşdirdi. Bu dünyəvi, ailə xoşbəxtliyinin axtarışı idi. Bu sevgi rus klassik ədəbiyyatının bir çox əsərində öz əksini tapmışdır.

L.Tolstoyun dünyası çox qatlı və müxtəlifdir. Müasir dövrdə Tolstoyun əsərləri humanitar elmlərin müxtəlif aspektlərdə öyrənməsi üçün geniş material verir. "Anna Karenina" romanının təhlilində şüursuz ünsürlərin müəyyənləşdirilməsi kimi məqamlara maraq göstərilir. "Anna Karenina" romanı psixoloji, fəlsəfi, ədəbi və s. cəhətdən tədqiq edilmişdir. Romana çox sayda sosial, əxlaqi və psixoloji elmi əsər həsr edilmişdir. "Anna Karenina" romanındakı şüursuz psixika insan varlığının ən vacib formalarından biridir. Romanın səciyyəvi xüsusiyyətləri şüursuz konsepsiya, sabit semantik komplekslər kimi əhəmiyyətli bədii ifadələri özündə ehtiva edir.

"Anna Karenina" romanındakı şüursuz obrazlar L.Tolstoyun fikirləri ilə şərtləndirilmiş, əvvəlcədən zəruri, sistemli şəkildə formalaşdırılmışdır.

Şüursuzluq səviyyəsində yaşamaq və ölüm arzusu eynilik təşkil edir və eyni psixoloji mexanizmlə idarə olunur. Anna sakit, mülayim ailə həyatı yaşayarkən, ruhunda, daha doğrusu şüursuzluğunda, həyat instinkti ilə ölüm instinkti nisbi tarazlıq təşkil edirdi.

Həyatın şüursuz təsviri və şüursuz ölüm arzusu monoton həyat axını ilə tarazlaşırdı. Anna bu vəziyyətdə daha çox nəyi sevdiyini dəqiq deyə bilmirdi: həyatı, yoxsa ölümü? Həyatı həyəcan və ölümcül apatiya halları hiss olunmaz şəkildə bir -birini əvəz edirdi və bu həddlər arasındakı tərəddüd amplitudası böyük deyildi.

Vronskinin onun həyatına daxil olması ilə həyat hissi ilə ölüm hissi arasındakı dəyişiklik və mübarizə prosesi sürətlənir. Vronskiyə olan ehtiraslı sevgi çılğın bir hərəkətə gətirib çıxardı və yalnız həyat instinktini deyil, ölüm instinktini də gücləndirdi. Bu ikisi bir-birindən ayrılmazdır - ölüm və həyat. Onun həyata doğru sürətlə hərəkəti eyni şəkildə ölümə aparır.

Anna Kareninadakı şüursuz cəhətlərin bədii təsviri, Tolstoyun psixoloji analizinin formalarından biridir: romandakı şüursuz ünsürlər vasitəsi ilə ayrı-ayrı obrazların xarakteroloji müəyyənliyi vurğulanır.

Əvvəlcədən düşünmək, proqnozlar oxucunun sujeti qavraması üçün maraq yaradır, gələcək hadisələri dolayı şəkildə xarakterizə edir, romanın sonunu qabaqlayır və bununla da özündə süjet yaradan funksiya yerinə yetirir. Tolstoyun romanın sujet xəttində işıqlandırdığı müxtəlif qaranlıq səhnələr Anna və Vronski arasında bədbəxtlik, günah və intiqam hissini daha da gücləndirir. Onların əksinə Levin ilə Kiti arasındakı münasibətlər isə əlverişli yolla və xoşbəxtliklə həll olunur.

Nəticə

L.Tolstoy, psixoloji ədəbiyyatla təfərrüatlı tanış olaraq, psixikanın quruluşu ilə, xüsusən də şüursuzluqla maraqlanırdı. Tolstoy həyatını uzun illər insan beynin gizli proseslərinin öyrənilməsinə həsr etmişdir və bunu tamamilə bacarmışdır. Tolstoyu haqlı olaraq klassik rus ədəbiyyatının ən yaxşı psixoloqu adlandırıldı.

Tolstoy insan psixikasındakı şüurlu və şüursuz, rasional və irrasional anlayışlarının mürəkkəb əlaqələrini təsvir etmək üçün spesifik formalarını, texnikasını işləyib hazırlamışdır.

Tolstoyun əsərlərində olan proqnozlar, əlverişli və əlverişsiz məqamların, zamanın və taleyin motivlərini təşkil edir. Burada "qədər" və "taleh" anlayışlarının mənaları fərqli göstəriıir: "taleh" sözünün mənası amansız qüvvələrin qaçılmaz müdaxiləsi anlamına gəlir.

L.Tolstoy öz əsərlərində təzadlı hisslərə, şuürsuz meyllərə, dərkolunmayan motivlərə müraciət edərək şüursuzluğun tədqiqatı üçün böyük material təqdim edib.Onun son əsərləri özlüyündə sevgi mövzusunu, xüsusən də Tanrıya olan sevgini təzahür edir. Sevgi və onun təzahürlərinin bütün növləri birbaşa insan, insan varlığı mövzusu ilə sıx əlaqəlidir. İnsana biososial varlıq olaraq insanlar fərqli bucaqlardan baxırlar. L.Tolstoy əsərləri özündə Tanrı sevgisini, həyatı dərk etməyi əks etdirir. Ömrünün son illərində Tolstoy cismani sevgiyə yalnız Xristianlıq nöqteyi-nəzərindən baxmışdır. Bir insan yalnız Allahı sevməklə ölümsüzlük qazanır. Cismani sevgi nəslin artırılması üçün bioloji bir ehtiyac, özünü qorumaq üçün bir instinktdir

Tolstoy, obrazın fərdiləşdirilməsinə kömək edən və süjet-kompozisiya funksiyasını yerinə yetirən xəyallara xüsusi əhəmiyyət verir. Qəhrəmanları şəxsiyyətə xas olan vacib emosional məzmununu əks etdirən xəyallar, peyğəmbərliklərin və əlamətlərin bütün əsas motivlərini və simvollarını özündə cəmləşdirir. O öz düşüncələrində, "talehin pisliyi"ni açıq şəkildə göstərir və onun fikrincə belə hallara müqavimət göstərmək mümkün deyil.

References

1. Vygotsky L. Psychology of Art, Moscow, 1965, p113
2. Jung K. Analytical Psychology M.1998, p. 230
3. Sayings of Confucius, his disciples and other persons. St. Petersburg, 1911, p. 87
4. Freud Z. Essays on the Psychology of Sexuality. Moscow, 2008, p. 163

5. Fromm E. The Art of Love M. 1956, p. 177
6. Jung K. Analytical psychology M.1998, p. 221
7. Grodetskaya, A.G. Tradition answers: the lives of the saints in the spiritual search of Leo Tolstoy [Text] / A.G.Grodetskaya. - SPb: Nauka, 2000 - p. 119 -120
8. Nabiev N.G. Man in the world of Leo Tolstoy. -M.: Dialogue-MGU, 1999, p. 234
9. Fromm E. The Art of Love M. 1956, p. 23
10. Shmelev V.D. Philosophical and theological concepts of Leo Tolstoy // News of the Ural State University, 2004, No. 32, p. 154.

Rəyçi: ps.f.d. S.Mansurova

Göndərilib: 03.10.2021: Qəbul edilib: 19.10.2021

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/71/59-63

Aytən Ziyatxan qızı Əliyeva
Azərbaycan Dillər Universiteti
müəllim
aytanaliyeva84@gmail.com

İSPAN ƏDƏBİYYATINDA "ÖKÜZ" VƏ "TORERO" MƏFHUMLARI

Açar sözlər: *tavromakiya terminləri, ədəbiyyat, öküz, torero, məfhum*

The concept of "bull" and "bullfighter" in Spanish literature

Summary

The article reflects the views of Spanish writers and poets who are fans of bullfighting. The authors spoke about the importance of bullfighting in Spanish culture and literature. The works written about bullfighting are investigated. The article especially deals with the concepts of "bull" and "bullfighter" from the lexical units of bullfighting, widely used in Spanish literature. Based on examples from the authors, the place of the concepts of "bull" and "bullfighter" in Spanish thought is explored. In the works, the bull is metaphorically described as "wild", "strong", "dangerous", "quick", "brave". The characteristics of the bullfighters, such as "proud", "handsome", "brave", "winner", "professional person who earns good money", "famous" in Spanish thought, are also successfully reflected in the works of Spanish authors.

Key words: *terms of bullfighting, literature, bull, bullfighter, concept*

XVI əsrdən başlayaraq bu günkü günümüzə qədər gəlib çatan, ispan ənənələrinin əsas rəmzi olan və ispan mədəniyyətinin əsas tərkib hissəsini təşkil edən "öküz döyüşünə (korridaya)" xas terminlər kəmiyyətcə çoxdur. Tavromakiyada istifadə olunan leksik vahidlər həqiqi, əsl leksik sərhədlərini aşaraq insanın hər hansısa fəaliyyətində və digər sahələrdə də emosionallıq və ekspressivliyi artırmaq, lazımi fikri lakonik, affektiv şəkildə çatdırmaq məqsədilə işlənmişdir. İspan dilində artıq orta əsrlərdən başlayaraq öküzlə bağlı öz əksini tapmış ifadələr demək olar ki, ədəbiyyatın bütün janrlarına sirayət etmiş və orada öz əksini tapmışdır.

Filosof Xose Orteqa i Qassetə görə İspaniya tarixini korridadan yan keçərək öyrənmək əbəsdir. (12) Orteqa i Qasset özünün "La caza y los toros" əsərində bu qədər səssiz keçən bir oyunun ətrafında bu dərəcədə böyük söz-söhbətin yaranmasına təəccüb etdiyini bildirir. Korridanın böyük həvəskarlarından biri olan və əsərlərində dönə-dönə bu bayramı təsvir edən Federiko Qarsiya Lorkanın fikrincə, "öküz döyüşü dünyanın ən valehedici mədəni bayramıdır". (13)

Antonio Maçadonun təbirincə desək, sonu ölümlə nəticələnirsə, demək ki, bu, bir oyun deyil. Dini nöqteyi-nəzərdən yanaşsaq, bu, naməlum bir Allaha edilmiş qurbandır. (14)

Ədəbiyyat tarixçisi və ədəbi tənqidçi Andres Amorosun zənnincə, korridanı bu oyunun azarkeşlərindən çox heç kəs sevə bilməz: *"Heç kəs korridanın gözəlliyinə onlardan çox valeh ola bilməz, heç kəs korridanı onlardan çox müdafiə edə bilməz və heç kəs korridaya qarşı saxta və ya pis münasibət, nifrət qarşısında onlardan çox hiddətlənə bilməz".* (1, s.164)

Tavromakiya tərəfdarları arasında Nikolas Fernandes de Moratin, Valye-İnklan və başqaları da var.

Öküz döyüşü azarkeşi olan ispan yazıçı və şairlərinin demək olar ki, yaradıcılıqlarının çox hissəsi bu bayrama həsr olunmuşdur. Bayrama həvəs göstərməyənlərdə isə az da olsa, mütləq bu bayramın təsirinə rast gələ bilirik:

Un prodigioso mágico sentido, / un recordar callado en el oído / y un sentir que en mis ojos sin voz veo. / Una sonora soledad lejana, / fuente sin fin de la que insomne mana / la música callada del toreo (Rafael Alberti "La música callada del toreo"). (15)

Öküz döyüşünün mərhələlərini ədəbiyyatdan nümunələr gətirməklə başdan-ayağa nəzmlə təsvir etmək mümkündür. Korridanı açılışında əsas mərhələ hesab olunan təntənəli yürüşü Fransisko Vilyaespesanın şeiri ilə təsəvvür edək: Y cuando las cuadrilla / riman su paso / al son de un

pasodoble, / vivo y sonoro, / alegre como el vino de / Andalucía, cada traje es un iris / de seda y raso, / que a los besos de/ llamas de un sol de oro / se derrite en un iris de / pedrería.

Daha sonra torero korrida prezidentinin icazəsi ilə döyüşə başlayır. Nikolas Fernandes de Moratinin "Vida y Gloria de Pedro Romero" şeirindəki torero Pedro Romero kimi: ¡Con cuánto señorío! / ¡ Qué ademán varonil! ¡Qué gentileza! / Pides la venia, hispano atleta, y sales / En medio, con braveza / Que llaman y alas trompas y timbales.

Ardınca kapote mərhələsi başlayır: El torero acompaña / con el capote al viento / el raudo movimiento/del toro fiel que pasa. (Rafael Alberti "Corrida", 1970)

Öküzün öz bacarığı və vəhşi təbiətini nümayiş etdirdiyi atlı pikadorlarla görüşdən sonra, Manuel Maçadonun "La fiesta nacional" şeiri ilə rəngli banderilyalar arenaya təşrif buyururlar: Por encima / de las astas, que buscan el pecho, / las dos banderillas/milagrosamente/clavando..., se esquiva / ágil, solo, alegre, / sin perder la línea.

Sonda öküzün ölümünü qaçılmaz edən sehrli muleta gəlir: El pase de muleta / es el arco glorioso/que al fin rinde el acoso / que la muerte sujeta. / Y cuando atravesada / siente el toro su vida,/ piensa que la corrida / vale bien una espada. (Rafael Alberti, "Corrida") (17)

Korrida bütün dövrlərdə teatr, nəsr əsərləri və poeziyanın əsas mövzusu olub. Qeyd etməliyik ki, klassik dramaturgiyada korrida mövzusu çoxluq təşkil etməyib. Ramon Mariya del Valye-İnklan qeyd edirdi: *"Teatrımızda korrida rüzgarı əssə idi, möhtəşəm olardı. Zorakı olsa da, öz gözəlliyi ilə tamaşaçılara estetik zövq yaşadan bu bayramı teatra köçürsəydik, İliada kimi qəhrəmanlıq nümunəmiz yaranardı".* (18)

Korrida həvəskarları olmayan Lope de Veqanın "Los Vargas de Castilla" və "El marqués de las Navas" komediyaları, Tirso de Molinanın "La lealtad contra la envidia", Xuan Ruis de Alarkonun "Todo es ventura", Kalderon de la Barkanın "Guárdate del agua mansa", Fransisko Kevedonun "El zurdo alanceador" dram əsərləri bütövlüklə korridaya həsr olunmasa da, bu mövzuda müəyyən səhnələrə rast gəlmək olar. Xasinto Benavente "La sobresaliente", "La gobernadora" komediyalarında, iki qardaş Serafin və Xoakin Alvares Kintero "El traje de luces" və "Palmas y pitos" sonetlərində, Karlos Arniçes "La estrella" sonetində, Federiko Qarsiya Lorka isə "Mariana Pineda" romansında, İqnasio Sançes Mejiyas "Sinrazón", "Zaya" və "Ni más, ni menos" dram əsərlərində korrida mövzusuna müraciət etmişlər. 1975-ci ildə səhnəyə qoyulmuş Xuan Antonio Kastronun "Tauromaquia" əsəri bayramın mifik kökləri, 1982-ci ildə isə Fransisko Nievanın "Coronada y el toro" əsəri bayram və torero haqqında məlumat əldə etmək baxımından çox qiymətlidirlər. (17)

Ədəbiyyat sahəsində isə korrida dünyası haqqında geniş məlumatları Alberto Qonsales Troyanonun 1988-ci ildə nəşr etdirdiyi "El torero, héroe literario" adlı tədqiqat işi vasitəsilə əldə edə bilərik. Burada müəllif müfəssəl şəkildə korrida mövzusu haqqında yazılan bütün romanlar üzərində araşdırma aparmışdır. Fernando de Roxasın "La celestina", Qines Peres de Hitanın "Guerras civiles de Granada", Visente Espinelin "Vida de Marcos de Obregón", Miqel de Servantesin "Don Quijote de la Mancha", Xuan Enrikes de Zunyiqanın "Amor con vista", Benito Peres Qaldosun "Episodios Nacionales", Arturo Reyesin "Cartucherita" əsərləri tamamilə öküz döyüşünə həsr olunmasa da, ya bu bayram haqqında xatırlatmalar, ya da döyüşdən müəyyən epizodlar verilmişdir. Xarici müəlliflərdən Abrantes qrafinyasının "Le toreador", fransız yazıçıları Teófilo Qautierin "La Militone", Sesilia Bohl de Faberin isə "La Gaviota" əsərlərində bu mövzuya rast gələ bilərik. (17) Xuan Qilyen Sotelonun "Un buscador de oro", Eduardo Lopes Baqonun "Luis Martínez, el espada", Visente Blasko Ibanyesin "Sangre y arena", Xuan Lopes Nunyesin "El niño de las monjas", "Currito de la Cruz", Ramon Qomes de la Sernanın "El torero Caracho", Anxel Mariya de Leranın "Los clarines", Xorge Sela Trulokun "Blanquito, peón de brega", Fernando Qinyonesin "La gran temporada", Antonio Burqosun "Tropical Spanish", Rafael Herrero Minqoransenin "De miedo y oro", Kamilo Xose Selanın "Torerías", "El gallego y su cuadrilla", "Toreo de Salón" əsərləri tamamilə bu mövzuya həsr olunmuşdur. Xarici müəlliflərdən isə bu mövzunu əsərinin mərkəzinə çevirən Peter Viertel ("Love Lies Bleeding"), Jan Kau ("Las orejas y el rabo") və Ernest Heminqvey ("Fiesta", "El verano sangriento") olmuşdur. (19) Ernest

Heminqvey əsərində korridaya və təsvir etdiyi torerolara (dostu olan toreronu daha çox tərifləmişdir) bir qədər qərəzli yanaşmış və bu səbəbdən də ispan ziyalıları tərəfindən kəskin şəkildə tənqid edilmişdir. (16)

Tavromakiya leksikası ispan xalqının "öküz və torero" ilə bağlı düşüncələrinin bədii əsərlərdə də əks olunmasına vəsilə olmuşdur.

Müxtəlif növ öküzlər müxtəlif fiziki xüsusiyyətlərə malik olur:

Öküz müxtəlif rənglərdə olur: El toro negro le respondió con un bramido de duelo y guapeza, y se le vino, con la cabeza baja, a ensartarlo en sus filosas astas (Juan Draghi Lucero "Las mil y una noches argentinas"); (2, s.25)

Öküz böyük və nəhəng məxluqdur: El Emperador salió un dia á unos toros en Valladolid, delante de la Emperatriz y de sus damas. Era un *toro grande* y negro como un cuervo, y se llamaba Mahoma (Luis Zapata "Miscelánea de Zapata"). (3, s.271)

Öküz güclüdür, şücaət nümayiş etdirir: *El toro bravo* embiste al torero que no lo hace pasar, sino salir de su impetuosa embestida... (Rafael Albertí "La música callada del toreo"). (15, s.129)

Öküz müqavimət göstərir: Se fue hacia el toro con la muleta en la izquierda y el toro *no se arrancó* (C.J.Cela "El Gallego y su cuadrilla"). (4, s.594)

Nizələr vasitəsilə gücdən düşsə də, öküz öz kübarlığını saxlayır: El toro estaba con los cuatros traseros *apoyados* en el pilón, *inmóvil,* con la lengua fuera, con tres estoques clavados en el morrillo y en el lomo (C.J.Cela "El Gallego y su cuadrilla"). (4, s.594)

Öküz vəhşi məxluqdur: Sólo el Duque tenía toros así, que con sola su presencia, majestuosa y *fiera*, despertasen tal entusiasmo (Juan Guillén Sotelo "Un buscador de oro"). (5, s.12)

Öküz təhlükə mənbəyidir: ...el toro había dado vuelta por toda la plaza, habiendo *volteado* y *derribado* mucha gente, y muerto cinco o seis personas (Ginés Pérez de Hita "Guerras civiles de Granada"). (7, s.56)

Öküz cəlddir: Yo veía el toro, que *velozmente* se aproximaba... (Juan López Nuñez "El niño de las Monjas"). (8, s.21)

Öküz insanı qorxuya salır: Desde su llegada a las proximidades de aquel pueblo miserable y desconocido, había ido caminando *de sobresalto en sobresalto* y de extrañeza en extrañeza: los toros... (Juan López Nuñez "El niño de las Monjas") (8, s.54)

Öküzlə oynayırlar, onu ələ salırlar: ...pues todos estaban suspensos y como atontados por lo que hacía aquel muchacho, que *jugaba con el toro* y se metía dentro de él, y lo buscaba, y lo perseguía, y lo excitaba y embravecía... (Juan López Nuñez "El niño de las Monjas") (8, s.181)

Öküz qurbandır, onu həmişə incidirlər: ¿No has visto un toro en el coso / que *acosado* y *combatido*/ del que le *burla* con tretas / del que le *irrita* con silbos / del que le *ofende* con hierro / del que le *ultraja* con gritos / del que *roto* y *destrozado* / entre sus golpes se ha visto / en los brazos de la muerte (Lope de Vega, Querer más, sufrir menos). (10, s.290)

Öküz hücum edir: En aquel instante el toro la *prendió* con un pitón, la *sacudió* sobre él, la *despidió* echándosela al otro (Juan Guillén Sotelo "Un buscador de oro"). (5, s.15)

Öküz qorxaq kimi metaforikləşmişdir: ¡Ah Bruno! Te veo venir, y aunque eres torillo *abanto,* no obstante, puedes hablar, que puesto en suerte te aguardo (D.Tomás Rodriguez Rubí "Toros y Cañas"). (11, s.46)

Öküz düşmən kimi metaforikləşmişdir: Se hace lo que se puede y naica más. Uno se reconoce y comprende. Sabe dónde qué llegá, y como caa uno es caa uno y *los toros son los toros,* pues lo que sucede: más cornás dá el hambre, como dijo el Espartero (Juan López Nuñez "El niño de las Monjas"). (8, s.281)

Öküz uşaqları vahiməyə salan xoxan kimi metaforikləşmişdir: Dórmite niño, que allí viene el toro con *la cola e'plata* y *los cachos de oro* (García Lorca "Canciones de cuna españolas"). (9, s.63)

Öküz Pireney yarımadası, bütün İspaniya kimi metaforikləşmişdir: Vivimos en "la piel de toro", en "el ruedo ibérico". "El negro toro de España... porque toda España es él". (Rafael Alberti) (16)

Torero xalq arasında məşhurdur: Estaban orgullosos de ser algo de aquel gran torero, cuyos *éxitos*, se contaban por corridas; El Niño de las monjas era comparado con otro torero *famoso* por

sus extravagancias, veleidades e inquietudes (Juan López Nuñez “El niño de las Monjas”). (8,s. 211; s.245)

Torerolar əfsanəvi qəhrəmanlara çevrilirlər: ...pues su fama había llegado a las alturas aquellas, donde sólo ascendían, como perfumes de otra vida, *leyendas de toreros*... (Juan López Nuñez “El niño de las Monjas”) (8, s.291)

Torero həmişə publikanın hörmətini və sevgisini qazanmağa və onu saxlamağa çalışır: El Gallego se calló, porque para trabajar en público hay que ser muy *humilde* y muy *respetuoso* (C.J.Cela “El Gallego y su cuadrilla”); (4, s.194)

Torero məğrurdur: ¡Olé los hombres *valientes*!... ¡Viva España!” (B.Ibáñez “Sangre y arena”) (6, s.12)

Torero yaraşıqlı, qamətli və eleqantdır. Arenaya çıxması təmtəraqla səhnəyə çıxan aktyor tərzinə uyğundur: Y el *elegante* torero, con su *esbelta gentileza*, suelta la capa sobre el hombro, avanzó hasta el altar, doblando una rodilla con elegancia teatral, reflejándose las luces en el blanco de sus ojos gitanescos, echando atrás la figura recogida, graciosa y ágil (B.Ibañez “Sangre y arena”). (6, s.14)

Torero xalq qəhrəmanıdır: En los bordes del arco asomaban cabezas, muchas cabezas: las de los espectadores de los bancos inmediatos, avanzando curiosas para ver cuanto antes a los *héroes*. (B.Ibañez “Sangre y arena”). (6, s.15)

Torero gücdən salmaq üçün öküzü nizələyir: El Gallego desdobló la capa y le dió tres o cuatro *manotazos* como pudo; Dió tres *muletazos* más y después como echaba mucha sangre, el alguacil le dijo: que te vayas (C.J.Cela “El Gallego y su cuadrilla”). (4, s.194)

Torero bəzən məğlub olur və özü də qurbana çevrilir: El Gallego salió por el aire y antes de que lo recogieran, el toro *volvió y le pinchó* en el cuello (C.J.Cela “El Gallego y su cuadrilla”);(4, s.194)

Torero şücaətlidir, qoçaqdır və bu xüsusiyyətlərinə görə gənc qızların sevgisini qazanmışdır: ...prorrumpió en requiebros entusiastas a los mozos valientes, a los buenos toreros que se llevan el dinero de los públicos y *el corazón de las hembras* (Vicente Blasco Ibáñez “Sangre y arena”). (6, s.5)

Torero özündən razı və ədalıdır: ...torero *jacarandoso, afeminado* y *presumido,* que formaba parte de la caravana y no se admiraba por nada... (Juan López Nuñez “El niño de las Monjas”) (8, s.19)

Əsərlərində tavromakiyaya məxsus leksik vahidlərin geniş yer aldığı müəlliflərdən gətirdiyimiz nümunələr əsasında belə qənaətə gəlirik ki, öküz “güclüdür”, “vəhşidir”, “təhlükə mənbəyidir”, “insanı qorxuya salır”, “anidən hücum edərək ölüm gətirir”. Əsərlərdə “qorxaq”, “vəfasız”, “düşmən”, “uşaqları vahiməyə salan xoxan” kimi metaforikləşmişdir. Bununla yanaşı, öküz “şücaətlidir”, “kübardır”, “cəlddir”, “qurbandır”. Pireney yarımadası, İspaniya kimi metaforikləşmişdir. Publikanın sevgi və hörmətini qazanmış, xalq və əfsanəvi qəhrəmanlara çevrilmiş toreroların ispan təfəkküründə yer almış “məğrur”, “qamətli”, “yaraşıqlı”, “şücaətli”, “qalib”, “yaxşı pul qazanan zəngin peşə sahibi”, “məşhur” kimi xüsusiyyətləri ispan müəlliflərinin əsərlərində də müvəffəqiyyətlə öz əksini tapmaqdadır.

References

1. Amorós A. Escritores ante la Fiesta (De Antonio Machado a Antonio Gala), Madrid: Egartorre, 1993, 170 p.
2. Lucero J.D. Las mil y una noches argentinas, Buenos Aires: Ediciones Colihue, 2001, 288 p.
3. Zapata L. Miscelánea de Zapata, Madrid: La Imprenta Nacional, 1859, 496 p.
4. Cela C.J. El Gallego y su cuadrilla, Barcelona: Ediciones Destino, 1958, 242 p.
5. Guillén Sotelo, J. Un buscador de oro. La torería de hogaño, Madrid: Tipolitografía de Luis Faure, 1913, 328 p.
6. Ibáñez, B. Sangre y arena, Miami: Library of Alexandria, 2009, 414 p.
7. Pérez de Hita, G. Guerras civiles de Granada, Madrid: Colección Austral, 1975, 270 p.
8. López Nuñez, J. El niño de las Monjas, Madrid: Librería y Editorial Rivadeneyra, 1922, 316 p.
9. Lorca F.G. Canciones de cuna españolas, La Rioja: Pepitas de Calabaza, 2020, 80 p.
10. Vega L. Obras de Lope de Vega, Madrid: la Real Academia Española, 1989, 13 vol.

11. Rubí T.R. Toros y Cañas, London: Fb&c Limited, 2018, 84 p.
12. https://web.archive.org/web/20070612151756/http://www.ganaderoslidia.com/webroot/citas_tauromaquia.htm
13. https://web.archive.org/web/20070616090833/http://www.ganaderoslidia.com/webroot/literatura_taurina.htm
14. https://www.taurologia.com/antonio-machado-toros-2866.htm
15. http://poesiataurina.blogspot.com/2015/10/la-musica-callada-del-toreo.html
16. https://elcorreoweb.es/opinion/columnas/escritores-que-sienten-la-tauromaquia-JE7042209
17. https://www.taurologia.com/imagenes/fotosdeldia/2499_documento_los_toros_en_la_literatura.pdf
18. http://www.tauroarte.com/index.php/citas-frases-taurinas/32151-ramon-maria-del-valle-inclan
19. https://www.taurologia.com/seccion/literatura_taurina.html

Rəyçi: f.f.d. A.Quliyeva

Göndərilib: 03.10.2021: Qəbul edilib: 20.10.2021

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/71/64-68

Cavid Şaiq oğlu Məmmədov
Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti
magistrant
cavid_memmedov_2016@list.ru

MEHMANXANA SƏNAYESİNİN İNKİŞAF PROBLEMLƏRİ

Açar sözlər: *mehmanxana, Françayzinq, qonaqpərvərlik, sənaye, xidmət, turist*

Problems development of hotel industry

Summary

The essence of the principle of network organization is that multi-level hierarchy is replaced by groups of enterprises, and specialized units coordinated by market mechanisms replace administrative mechanisms. Franchising, one of the forms of hotel management, is a contractual relationship between companies with a well-known brand and other hotels. As well as the positive role of franchising management in the hotel chain, there are also a number of problems.

Key words: *hotel, Franchising, hospitality, industry, service, tourist*

Giriş

Şəbəkə təşkili prinsipinin mahiyyəti ondadır ki, onlarda çox səviyyəli iyerarxiya müəssisələrin qrupları ilə əvəzlənir və bazar mexanizmləri ilə koordinasiya olunmuş ixtisaslaşmış iş vahidləri inzibati mexanizmlərin yerini tutur.

Mehmanxana zənciri, mehmanxana müəssisələrinin və əlaqəli sahələrdəki müəssisələrin vahid strateji əməkdaşlıq sistemində uzunmüddətli qarşılıqlı faydalı birləşdirilməsidir ki, bunun məqsədi ümumi fərqli səriştələrin formalaşdırılmasıdır.

Mehmanxana idarəetmə formalarından biri olan Françayzinq – məşhur, tanınmış brendə sahib olan şirkətlərin digər mehmanxanalarla bağlamış olduğu müqavilə münasibətidir. Françayzinq idarəetmə formasının mehmanxana şəbəkəsində müsbət rolu olduğu kimi həmçinin bir sıra problemlərdə vardır. Bu problemlər franşiz verən ilə franşiz alan arasında yaranır

Əməkdaşlığın inkişafına vahid informasiya koordinasiya sistemi və güclü bir şəbəkə markasına əsaslanan hər kəs üçün ortaq strategiya və ortaq qarşılıqlı faydalı strateji fəaliyyətlər (əsasən marketinq sahəsində) kömək edir ki, bu da rəqabətçi mövqelərin və markaların qarşılıqlı gücləndirilməsini təmin edir. Şəbəkədəki mehmanxanalar və onu müşayiət edən sənaye müəssisələri və bu şəbəkə daxilində bir-birini tamamlayan fondların yaradılmasını və s.

Müəssisələr yeni səriştələrin inkişafı və bir-birlərinə ötürülməsi üçün şəbəkəyə daxil olur və bu da öz növbəsində mehmanxana zəncirinin rəqabət qabiliyyətində ən vacib amillərin yaradılması ilə müşayiət olunur.

Qeyd etmək vacibdir ki, şəbəkə formaları yüksək səviyyəli mehmanxanalar seqmentində paylanır (4* və 5* ulduz) və bu, hər bir mehmanxananın ən yüksək xidmət standartlarına cavab verməsinin zəruriliyi ilə izah olunur.

Bu quruluş şəbəkə miqyasında marketinq konsepsiyasının hazırlanması və həyata keçirilməsi, marka mədəniyyətinin təşviqi, şəbəkə markası və mehmanxana təklifi standartlarının qorunması mexanizmlərinin inkişafı ilə məşğul olan mərkəzi bir firmadan ibarətdir. Mehmanxana zəncirinin mərkəzi nüvəsinin vacib bir elementi də çox vaxt strateji ittifaqın sərhədləri daxilində mərkəzi şirkətlə qarşılıqlı əlaqədə olan inkişaf şirkətləridir.

İnkişaf etdirici şirkət, mərkəzi firma ilə paralel olaraq mehmanxana zəncirinin genişləndirilməsi üçün yeni bazarlar, istədiyiniz kateqoriyaya aid daşınmaz əmlak əldə etmə problemləri, zəncirin yeni mehmanxanalarının tikilməsi və ya köhnə mehmanxanaların yenidən qurulması yollarını axtarır.

Tərəfdaşlar demək olar ki, oxşar bir strateji ittifaqın sərhədləri daxilində, mehmanxana zəncirinin inkişafı üçün strateji cəhətdən vacib olan əmlak portfelinin idarə olunması ilə bağlı bütün məsələləri həll edirlər. Mərkəzi şirkət üçün kifayət qədər vacib rolu mehmanxana zəncirindəki bütün mehmanxanaların gündəlik idarəetmə problemləri ilə bağlı şəbəkədəki avtomatlaşdırılmış informasiyanın qarşılıqlı əlaqəsi sistemi oynayır. Mehmanxana işində yenilikçi informasiya texnologiyaları məhsullarından istifadəyə əsaslanan bu məlumat mübadiləsi sistemləri, dünyada müştərilərin qəbulunu və yerləşdirilməsini izləməyə, mehmanxana işçilərinin işini katalizləşdirməyə və asanlaşdırmağa, onların əlaqələndirilməsinə imkan yaradır. şəbəkə daxilində xidmətlər və otaqlar, maliyyə və idarəetmə uçotunu avtomatlaşdırmaq və s.

Mərkəzi şirkətin markasını əhatə edən komponentlər (marketinq komponentləri və Proqram və Hardware komponentləri) şəbəkənin rəqabət üstünlüyü üçün vacibdir.

Üstəlik, hamısı hərtərəfli nəzərdən keçirilməlidir, çünki hər hansı biri strateji səriştələrin mənbəyidir.

Bütün bu komponentlərin düzgün birləşməsini tapdıqda mehmanxana zəncirinin üstünlükləri olacaqdır. Bəzi hallarda, mehmanxana zəncirinə iki səviyyəli mərkəzi şirkət daxil ola bilər. Maksimum səviyyə mehmanxana zəncirini əhatə edən bir mehmanxana birliyi ola bilər. Hər hansı bir mehmanxana birliyinin təməli, assosiasiyaya daxil olan mehmanxana zəncirlərinin yüksək keyfiyyətli xidmətinin qarantı rolunu oynayan və bunun sayəsində zəncir markalarının gücləndirildiyi bənzərsiz bir markadır.

Sənaye dərnəklərinin damı altında mərkəzi şirkətin ikinci pilləsi-dünyanın bir sıra mehmanxana zəncirinə sahib olan mehmanxana korporasiyasının özüdür.

Sənaye assosiasiyalarının bir növ əksər şəbəkələr üçün rəqabət alətləri olduğunu vurğulamaq lazım olduğunu düşünürük.

Hər bir birlik müəyyən bir konsepsiya üzərində qurulur və dərnək konsepsiyasına uyğun müəyyən markaları olan yalnız bir neçə mehmanxana şirkətini cəlb edir. Ayrıca, rəqəm, müxtəlif ölkələrdə yerləşən beynəlxalq zəncirin mehmanxanalarını göstərir. Təşkilati formalarına görə, bunlar fəaliyyətləri müqavilə rəhbərliyinə, françayzinqə və ya bu mehmanxana üçün mərkəzi şirkətin bölünməz mülkiyyətinə əsaslanan mehmanxanalar ola bilər.

Şəbəkə elementləri dünyanın müxtəlif ölkələrində yerləşən bir çox zəncir mehmanxanalarına əlavə olaraq zəncirli mehmanxanalarla daimi və ya müntəzəm olaraq əməkdaşlıq edən və dəyər yaratmaq prosesinə töhfə verən təchizatçılar ola bilər. Bunlar ayrıca konsaltinq şirkətləri, avadanlıq təchizatçıları, maliyyə vasitəçiləri, fəaliyyətləri elektron sifariş sistemini dəstəkləyən şirkətlər, müşayiətedici xidmətlər göstərənlər və s. şirkətlərdir.

Birinci dərəcəli mehmanxanaların təqdim etdiyi müxtəlif xidmətlər və hər bir xidmətin mövcud komponentləri (maddi və qeyri-maddi) sayəsində ayrı-ayrılıqda beynəlxalq mehmanxana zəncirinin təchizatçıları şəbəkəsi kifayət qədər geniş ola bilər. Beləliklə, mehmanxana zəncirlərinə ehtiyac bir tərəfdən sənayenin özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə, digər tərəfdən son məhsulunun mürəkkəbliyi, təmin edilməsinin ardıcıllığı ilə əlaqələndirilir. Demək olar ki, hər bir müştəri son məhsulun bir hissəsi kimi maksimum əlavə dəyər elementləri - maddi və qeyri-maddi - əldə etmək istəyir.

Azərbaycanda qonaqpərvərlik sənayesi, dünyanın digər ölkələrində olduğu kimi, xarici və daxili iki alt qrupa ayrılan bir qrup amillərin birbaşa təsiri altında inkişaf edir.

Cədvəl 2.1. Mehmanxana sənayesinin inkişafındakı amillər

Amillər	
Xarici	**Daxili**
Qonaqpərvərlik sənayesinin fəaliyyəti ilə əlaqəli olmayan ətraf mühit elementlərindən qaynaqlanır	Birbaşa qonaqpərvərlik sənayesindəki şirkətlərin təşkilatı və fəaliyyətinin xüsusiyyətlərindən asılıdır

Qonaqpərvərlik sənayesinin inkişafına təsir göstərən bir qrup faktoru nəzərdən keçirək. Bunlar: siyasi və hüquqi amillər, səyahət təhlükəsizliyi amilləri, maliyyə və iqtisadi amillər, mədəni amillər,

sosial-demoqrafik amillər, maddi və texniki amillər, infrastruktur və həmçinin kommunikasiya amilləri, texnoloji və s.dir.

Siyasi və hüquqi qrup amilləri. Dövlət ölkədə turizm sənayesinin inkişafında maraqlı olduqda, bu, qonaqpərvərlik sənayesi üçün vahid prioritet irəliləyiş konsepsiyasında, xüsusilə mehmanxana işini təşviq edən və tənzimləyən qanunvericilik və tənzimləyici aktların qəbul edilməsində əks olunur. Ümumilikdə turizmin inkişafı, qonaqların yerləşməsi, mehmanxanaların inşası və qonaqpərvərlik sənayesinin tərəqqisi üçün müəssisələrin infrastrukturunu dəstəkləmək və inkişaf etdirmək üçün maliyyə və iqtisadi tədbirlərdə özünü göstərir (5, s. 245).

Səyahət təhlükəsizliyi amili. Turizm işinin inkişafı müddətində təhlükəsizlik problemləri ön plana keçməyə başlayır. İnkişaf etmiş, mədəni ölkələrdə hökümət qonaq qəbul etməkdə maraqlıdır. Buradakı turistlər üçün dövlətin turistlərin sağlamlığı və istirahət, yerləşmə və nəqliyyat yerlərində həyatlarının təhlükəsizliyini təmin etmək üçün lazımi tədbirləri görməsini gözləmək normaya çevrilmişdir. Ümumiyyətlə, əksər turistlər təyinat ölkələrində yerləşmə və iaşə müəssisələrinin gigiyenik şərtlərindən narahatdırlar.

Maliyyə və iqtisadi amillər. Qonaqpərvərlik sənayesi həm makroiqtisadi, həm də mikroiqtisadi amillərin təsir etdiyi açıq bir sistemdir. Makroiqtisadi qeyri-sabitlik, artan inflyasiya və işsizlik cəmiyyət üçün əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir və bu, əksər hallarda əhalinin turist səyahətlərindən çəkinməyi ən yaxşı yol hesab etməsinə gətirib çıxarır. Turizm biznesindən əldə olunan gəlirlərin ÜDM-in əhəmiyyətli bir hissəsini təşkil etdiyi ölkələrdə kapital qoyuluşları və investisiyalar yeni mehmanxanaların yaradılmasına və bütün turizm biznesinin infrastrukturunun yaxşılaşdırılmasına yönəldilir. Turizm məhsulları və xidmətlərinin qiymət səviyyəsi tətil yeri seçərkən ən vacib amillərdən biri hesab olunur. Maliyyə tənzimlənməsi məsələlərinə gəlincə, burada turisti ən çox valyuta mübadiləsi məzənnəsi, mövcudluğu və sadəliyi maraqlandırır.

Sosial-mədəni amillər. Kütləvi bir turizm axını stimullaşdıran və yaradan mənbələrdən biri mədəniyyətdir. Turistlər qlobal mədəni dəyəri olan yerləri ziyarət etməyə meyillidirlər. Səyahətçilər xarici xalqların həyatı və yaşamı ilə də maraqlanırlar. Buna əsaslanaraq mehmanxanalar qonaqların ev sahibliyi etdiyi ölkənin mədəni irsi ilə təmasda olmasına yönəlmiş ekskursiyaların təşkili, animasiya proqramlarının həyata keçirilməsi, asudə vaxt keçirilməsinə tez-tez mərclər qoyurlar (6, 157 s).

Sosial-demoqrafik amillər də qonaqpərvərlik sənayesinə böyük təsir göstərir. Dünya əhalisinin artması ilə bütün dünyada turizm potensialı artdığından, mehmanxana işinə getdikcə daha çox yeni əmək resursları cəlb olunur.

Demoqrafik amillər bunlardır: eyni və ya əlaqəli dilə sahib olan və ya ortaq bir mədəniyyət və tarixlə əlaqəli olan müxtəlif ölkələrin xalqlarının daim artan qarşılıqlı maraqları; eyni peşə sahiblərinin və ya eyni sosial funksiyaları yerinə yetirən şəxslərin ixtisaslaşdırılmış ezamiyyətlərində olma tələbini çox qiymətləndirmişlər (6,158 c).

Qonaqpərvərlik sənayesinin formalaşması prosesində əhalinin yaşına, ailəsinə və sosial tərkibinə getdikcə daha çox əhəmiyyət verilməyə başlanıldı. Turistlərin yaş quruluşundakı özünəməxsusluq gənclər, yaşlı və orta yaşlı insanlar üçün xüsusi yaşayış yerlərinin yaranmasına səbəb oldu.

Qonaqların sosial vəziyyəti, hər hansı bir gəliri olan insanlara yönəlmiş, fərqli qiymət kateqoriyalı mehmanxanaların yaranmasına səbəb olur.

Əhəmiyyətli bir amil, uşaqları olan ailələr üçün mehmanxanaların yaranmasına, ailələrlə səyahət edən turistlər üçün çevik endirimlər sistemindən istifadə etdiklərinə və s. səyahət edənlərin ailə kontingentidir.

İnfrastruktur və rabitə amilləri. Nəqliyyat turizmi, eləcə də turistlərin yerləşməsi və yeməkləri üçün infrastrukturun mövcudluğu turizm biznesi üçün əvəzolunmazdır.

Mehmanxananın qonaqları və qonaqları mehmanxana işçiləri ilə əlaqə qurarkən və lazım olan məlumatları əldə edərkən ünsiyyət maneələri olmamalıdır.

Ticarətin inkişafı. Demək olar ki, bütün turistlərin xarakterik xüsusiyyəti ölkədən və ya bölgədən milli məhsullar, suvenirlər, əl işləri, geyimlər, çap məhsulları və s gətirmək niyyətində olan pul xərcləmək meylidir. Yerləşdirmə şirkətlərinin əksəriyyəti turizm malları ilə ticarətin

üstünlüklərini başa düşdülər və demək olar ki, hər mehmanxana həm ümumi bir mehmanxana məhsulu sistemində həm də ayrıca bir əlavə xidmət olaraq turizm mallarının alınması və turizm fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün xidmətlər təklif edir. Texnoloji amillər. NTP-nin nailiyyətləri qonaqpərvərlik sənayesində, məsələn, logistika, istehlakçı məlumatları, paylama sistemləri kimi sahələrdə geniş istifadə olunur. Telekommunikasiya texnologiyasındakı irəliləyişlər, turistlərin yerləşməsində yerləri onlayn sifariş etmək imkanı verən kompüterləşdirilmiş bir sifariş sisteminin ortaya çıxmasına səbəb oldu. Qlobal paylama sistemləri milyonlarla istifadəçiyə sürətli erişim təmin edir: indi müştəri özü üçün səyahət paketini müstəqil olaraq tamamlaya bilər, lazımi sifarişi edə bilər və şəxsən hazırladığı marşrut boyunca səyahətə çıxa bilər. Maddi və texniki amil qonaqpərvərlik sənayesinin inkişafına və onun sosial bazasını qurmağa güclü təsir göstərir. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, turizm biznesində özünəməxsus, xüsusi bir yer turistlərin yerləşməsi və iaşə müəssisələri tərəfindən tutulur.

Restoran və mehmanxana xidmətinin səviyyəsi turistlərə xidmət göstərməkdə mühüm rol oynayır. Bununla birlikdə, turizm sənayesi və xüsusən də turistlərin yerləşməsi və iaşə sənayesi qeyri-sabitliyə və təqvim ili ərzində turizm xidmətlərinə olan tələbdəki dəyişikliklərə tabedir və bu, əlbəttə ki, yaşayış yerlərinin saxlanılması xərclərinin artmasına və iaşə müəssisələri və xidmətlərinin qiymətində artım deməkdir (8,158 s)

Mehmanxana məhsulunun təkmilləşdirilməsi. Mehmanxana məhsulu turizm məhsulunun ən vacib elementidir.

Buna əsasən mehmanxana məhsulunun keyfiyyətinə və sonrakı modernləşdirilməsinə və modifikasiyasına xüsusi diqqət yetirilir.

Mehmanxana məhsulunun keyfiyyət göstəriciləri çox vaxt infrastrukturdan və xarici mühitin vəziyyətindən asılıdır.

Bu baxımdan turizm təşkilatlarının rolu böyükdür: qonaqpərvərlik atmosferi yaratmaq üçün lazımi investisiyaların cəlb edilməsi üçün səylərini birləşdirə bilən regional turizm idarələri, peşə birlikləri, dövlət qurumlarının(7, 250 s).

Mehmanxana zəncirlərinin və mehmanxana birliklərinin yaradılması.

Son onilliklərdə rabitə və informasiya texnologiyalarının meydana gəlməsi və inkişafı ilə əlaqədar olaraq nəhəng mehmanxanalar işi tənzimləmək və daha da inkişaf etdirmək, eyni zamanda gəliri artırmaq və daha bərabər paylamaq üçün mehmanxana zəncirlərində birləşməyə başladılar.

Tanınmış mehmanxana şəbəkələri Sheraton, Marriott, Radison, Holiday IN və digərləri müştəri xidmətinin keyfiyyətinin qarantıdır.

Ölkəmizdə ən güclü mövqeləri Rixos və Wyndham tutur: ümumi otaq sayından 900 otağa, ümumilikdə 3200 otağa sahibdirlər. Bakıda 2600 otaq təklif edən 13 markalı mehmanxana var. Inter Continental və Staybridge Suites markaları altında daha iki layihə elan edildi. Paylama sistemlərindən inkişaf və tətbiq. Bu sistemlər bir mehmanxana məhsulunun satıcılarını, alıcılarını və təchizatçılarını ortaq bir zəncirə çəkir. Ən son informasiya texnologiyaları mehmanxana xidmətlərinin paylanması sistemini əhəmiyyətli dərəcədə asanlaşdıraraq bütün qurumlar üçün daha məlumatlı və səmərəli hala gətirə bildi.

İşçi qüvvəsi amili. Mehmanxana biznesinin inkişafı həm inkişaf etmiş, həm də inkişaf etməkdə olan ölkələrdə məşğulluğun artmasına kömək edir.

Eyni zamanda, inkişaf etmiş ölkələrin və ən məşhur turizm yerlərinin (Türkiyə, Misir, BƏƏ) işçi qüvvəsi çatışmazlığı yaşaması və dünyanın digər ölkələrindən intensiv şəkildə idxal etməsi xarakterikdir. Marketinq sistemi. Səriştəli marketinq strategiyası, mehmanxananın işini inkişaf etdirməkdə və rəqibləri üstələməkdə müvəffəqiyyətinin açarıdır. Eyni zamanda hər hansı bir mehmanxananın marketinqi mehmanxana xidmətlərinin istehlakçısına - turistə yönəldilməlidir (9, 92 s).

Mehmanxana müəssisəsinin işinə və inkişafına mövsümi amil güclü təsir göstərir. Dünyanın əksər turizm məkanları üçün yüksək turizm fəsilləri yay ayları və yeni il tətilləri hesab olunur. Oktyabr və Fevral ayları səyahət paketləri alan istehlakçıların sayı dəfələrlə azaldığına və sıfıra meyl göstərdiyinə görə əksər turizm şirkətləri tərəfindən qeyri-adi mövsüm adlandırılır. Bir mehmanxana şirkəti üçün ən vacib vəzifə həm müsbət, həm də mənfi təzahürlərində mövsümi

amilin öhdəsindən gəlməkdir. Qəbul və yerləşmə xidmətinin meneceri pulsuz otaq olmadığı səbəbindən həqiqi müştəriləri otaq sifariş etməkdən imtina etmək məcburiyyətində qaldıqda olduqca əlverişsiz bir vəziyyət yaranır.

Mövsüm yüksək sayılan dövr- bu müddətdə ziyarətçilərin orta aylıq sayı ildə orta aylıq saydan çox olur. Nəticə olaraq, hər hansı bir mehmanxanın dayanıqlı işləməsi üçün vahid yükün təmin edilməsi arzu edilir, mehmanxananın doldurma səviyyəsinin 50%-dən aşağı salınmasının yolverilməzliliyi gözlənilir.

Mövsümün xoşagəlməz nəticələrinə, müəyyən bir müddət ərzində mehmanxanada daha çox otağın sahibsiz qalması daxildir.

Ziyarətçilərin marağına səbəb olmaq və onları cəlb etmək üçün mehmanxanalar çevik bir qiymət siyasəti aparmaq və ya yeni xidmətlərə yiyələnmək məcburiyyətində qalırlar. Sadaladığımız ticarət sənayesinin inkişafındakı bütün amillər bir-biri ilə əlaqəlidir və xidmət bazarında populyarlıq əldə etmək üçün onlara riayət etmək, marketinq araşdırmaları aparmaq və nəticələrinə etibar etmək lazımdır

İşgüzar fəaliyyət, məqsədi malların inkişafı, istehsalı və satışından qazanc əldə etmək, habelə müxtəlif növ xidmətlər göstərməkdən təşəbbüskar insanların fəaliyyətidir. İşgüzar fəaliyyətlərini həyata keçirən sahibkarlar mülklərdən müxtəlif məqsədlər, qeyri-maddi aktivlər, iş adamının özünün və bu prosesdə iştirak edən digər insanların işi üçün istifadə edirlər. AR Sahibkarlıq Fəaliyyəti Qanununda deyilir: sahibkarlıq fəaliyyəti, əmlakın istifadəsindən, malların satışından, görülən işlərdən və ya xidmətlərdən qazanc əldə etmək məqsədi ilə şəxslərin müstəqil fəaliyyətidir. Bu fəaliyyət növü bu qanunla müəyyən edilmiş qaydada rəsmi qeydiyyatdan keçmək şərti ilə hüquqi və ya fiziki şəxslər tərəfindən həyata keçirilə bilər (10,25 s).

References

1. Decree of the President of the Republic of Azerbaijan on measures to accelerate socio-economic development in the Republic of Azerbaijan, Baku, November 24, 2003
2. Ministry of Tourism and Culture of the Republic of Azerbaijan, normative-legal documents in the field of tourism, Baku, 2003; Pp. 24-27
3. State Statistics Committee of the Republic of Azerbaijan, Tourism in Azerbaijan, Baku, 2016; Pp. 21-23.
4. A.M.Gafarov, Metrology, standardization and certification, Baku, 2008; 14-16 p.
5. Kvartalnov V.A Theory and practice of tourism: Textbook for universities. -M.: Finance and statistics, 2003.245-247 p.
6. Ulyanov V. A. Malle hotels in the hospitality industry / g. Moscow, RIB Tourist, 2000.157
7. Ulyanov VA Malle hotels in the hospitality industry / g. Moscow, RIB Tourist, 2000.158s.
8. Ulyanov V. A. Malle hotels in the hospitality industry / g. Moscow, RIB Tourist, 2000.250c.
9. Zeynally Y.Q. (1999) "Economic and geographical problems of tourism system activity and management in Azerbaijan" Baku, "Tuna", 250 pages.
10. A. P. Marketing in Tourism: Textbook.Minsk: New knowledge, 2001. 91-93 p.
11. Zhukova M. Tourism Industry: Textbook for students. Wednesday Education. -M.: Finance and Statistics, 2003.239–241 p.
12. Ministry of Tourism and Culture of the Republic of Azerbaijan, normative-legal documents in the field of tourism, Baku, 2003; Pp. 24-27.

Rəyçi: dos. Ç.Əliyev

Göndərilib: 02.10.2021: Qəbul edilib: 19.10.2021

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/71/69-74

Gulbahar Bayram Novruzzade
Azerbaijan Tourism and Management University
master
ngulbahar99@gmail.com

THE MAIN PROBLEMS IN TAX ACCOUNTING AND AUDITING IN THE AZERBAIJAN REPUBLIC

Summary

Although efforts are made to complete the tax return correctly and ensure that taxes are paid, problems with inspections and tax arrears can still arise. Problems with the collection of unpaid taxes and the verification of tax returns can be a source of concern for many taxpayers. You can learn how auditors work and what to do if you encounter them from the following sources:

1. what happens if taxpayers fail to pay,
2. how tax collections work,
3. how to apply to the IRS (internal income system) transaction
4. can learn about tax evasion and fraud.

Key words*: Tax, auditing, problems, control, economy*

Introduction

Verification is a close examination of a taxpayer's document by the IRS. An audit occurs when there is a suspicion of falsification or inaccuracy in the documentation, but this is also done randomly or targets a group that is subject to further investigation. Any inspection should be taken very seriously. There are some tactics that can help prevent inspection, but some considerations fail and the inspection is carried out. The main goals and objectives of the tax audit are:

1.compliance with tax legislation;

2.verification of accuracy of calculation of taxes and other obligatory payments;

3.verification of systematic accounting and correctness of formation of tax bases

4.Checking the correctness of tax rates and exemptions applied by the IC;

5.verification of the accuracy of applied tax returns and their timely submission to the tax authorities;

6.setting up and checking the quality of accounting of taxable items;

7.ensuring full and timely transfer of tax amounts to be paid to the budget;

8.identification of possible ways of development of criminal events and their prevention;

9.application of financial and administrative sanctions against violators of tax legislation

Some common causes of IRS audits include mathematical errors, misappropriation of income, claiming false labor costs, filing declarations as "individual employees," reaching statistical levels, and belonging to groups with high rates of such fraud. An example is Small Business Owners. In addition to avoiding these red flags, a taxpayer can eliminate problems by hiring a tax special Business operations on payment (reimbursement) of accrued tax amounts to the budget are reflected in the credit of accounts 241 (19), 223 (51), 221 (50), 501 (90), 224 (71) by corresponding with the debit of account 521 (68). Is made. Accounting of income and expenses in enterprises and organizations is regulated by the Law on Accounting, the Tax Code and other standards and legislative acts. In modern conditions, a taxpayer can keep records of income and expenses during the reporting year using the "Cashier" or "Calculation method". The difference between the cash register and the accrual method of accounting for income and expenses of the enterprise can be seen more clearly in Table X. The economic and legal system has already begun and must continue to decline. The tax burden, the large number and in most cases the normative-legal regulation should replace the complex of actions in the financial sphere, which contradict each other; both are local producers and should create a stable investment. (1)

Climate for foreign investors:

1. Prevention of necessary measures to eliminate the rapid growth of tax arrears,
2. Eliminate most of the psychological factors,
3. Coefficient to modernize the structure of tax authorities and increase the tax burden,
4. to fulfill the obligations of taxpayers ist, preparing taxes digitally (or at least neatly and carefully), and filing documents in a timely manner.

Implemented by the Tax Audit Department as a structural unit of the Ministry of Taxes. Organizational and control measures in the field of mobile tax inspections and operational tax control are provided by the Tax Code of Azerbaijan. The department is a legal entity, has an independent balance sheet, blanks with state property, treasury and bank accounts, a seal in accordance with the legislation and the description of the State Emblem of the Republic of Azerbaijan and its name. A tax audit is an audit of taxes and fees levied in accordance with applicable law. Customer services within the framework of tax audit:

1. Checking different tax budgets
2. Audit of individual parts of tax accounting
3. Thorough inspection of all tax returns

The following is determined during the tax audit:

1. compliance of the company's tax reports with the requirements of normative acts,
2. rules for conducting and compiling tax reports;
3. The financial impact of errors in tax returns and how to eliminate them;
4. Determining the need for changes in the tax reporting method used by the company;

The role of audit in the globalized world economy is undeniable. However, there are many problems in this area. One of the main problems is that the interest in auditing in Azerbaijan is extremely low and there are cases of evasion of mandatory audit. One of the important steps in bringing the information system of the tax system up to modern standards is the complete computerization of the system. A Unified Information System (VIS) has been established in the tax authorities to ensure the rapid collection and processing of information on tax receipts and reports, as well as the prompt transfer of this information to the central tax authority for control and analytical analysis. (2) At the same time, the creation of a single electronic database of normative legal acts regulating tax relations is commendable. For this purpose, the following should be considered.

1.Regular updating of the electronic database;

2.keeping the electronic database in constant working condition;

3.Openness of the electronic database to the public.

4.Automation of services provided to taxpayers by the tax authorities, including the expansion of the list of electronic services and the widespread use of information technology, significantly simplifies tax administration.

5.The auditor will first contact the post office by sending a written notice of the amount of the IRS debt. Interest and penalties are charged during the period of non-payment of the debt. When the debts cannot be repaid in full, the IRS agrees to compromise; monthly installment payments can be arranged. If not agreed upon, the IRS may proceed with a collection process that could result in collateral, taxes, and future IRS tax refunds. One of the toughest steps the IRS can take is to segregate property. The 1998 Internal Revenue Service Reconstruction and Reform Act empowered U.S. District Court Judges and Magistrates to take up a home or a job. It is very important to go or hire a lawyer

Not all enterprises accurately reflect their income and expenses in accounting and tax records. For this reason, since the first years of the development of market relations after the independence of our country, the state has faced cases of tax evasion by many taxpayers. As a result, many developed and developing countries are facing financial problems such as the shadow economy. Since the cause of the "shadow economy" is tax evasion, which creates problems in the correct calculation of GDP, each state must control the correctness of the calculation and collection of

taxes, their timely and full payment to the budget, as well as their accounting in general. Otherwise, the increase in tax evasion will result in significant losses in the revenue side of the budget. In this regard, law enforcement agencies have a responsible task, such as the fight against tax evasion. Because statistics show that tax crimes are growing every year. (3) There are formal, normative and mathematical verification methods.

1. Study of formal inspection details (signatures, stamps, amendments, drafts, etc. availability) and for the purpose of analyzing the form of the document it consists in the conduct of his external examination.

2. Normative inspection is a study of the content of the document, its norms, rules, instructions (material consumption norms, natural loss norms, prices, rates compliance of quantity and other indicators)

3. Mathematical verification of calculation of indicators on rows and columns of the document consists of determining the accuracy (vertical and horizontal calculations, interest and other calculations)

Authenticity of accounting records (records) determined in accordance with existing regulations and instructions. Specific economy for each separate entry (registration) in the accounting registers the operation must be compatible. If you make any notes to a certain farm operation if it does not match, then the balance is distorted. Both the currency of the balance sheet and its individual items are interrelated. Deliberate distortion of records is called falsification of the balance.

The **first** sign of a tax is a part of the income of the subject of the state alienation in favor of. That is, the owner when the tax is paid a certain part of the income becomes the property of the state. This is such a time. The problem arises: taxes paid by state or municipal enterprises (3).

Can payments be considered? On the one hand, the state of tax legislation does not set any exceptions for enterprises, on the other hand, the state.

There is no alienation of property when enterprises pay taxes. Effective use of the peer review method:

1) the taxpayer has destroyed "hise" copy, but other copies are still there retained;

2) as a result of forgery, discrepancies were found in the content of different copies of the same document.

As can be seen, the alienation of property from these or other payments is not the only criterion for tax or non-tax payments.

The **second** sign of a tax is its determination and application legitimacy. In other words, taxes are defined by legislation is determined and withheld in order.

The **third** sign of taxes is their importance. In accordance with the legislation each taxpayer is obliged to pay the tax under certain conditions. Most

In the constitutions of developed countries, the tax obligations of citizens are of a constitutional nature.

The **fourth** sign of taxes is that they are mandatory. This state provided by tax, law enforcement and judicial authorities are. The system of sanctions and coercive measures is a tax on taxpayers has a certain effect on the fulfillment of payment obligations.

The **fifth** sign of taxes is that they are paid in cash. Azerbaijan

In the tax legislation of the Republic of property taxes or otherwise payment is not provided. Natural taxes still exist in some countries. For example, in Laos and Vietnam, agricultural taxes are paid on rice.

There are also non-mandatory taxes in the tax system of some countries.

For example, a church is determined by religious norms, not by state legislation taxes. (5)

The **sixth** sign of taxes is that they are irreplaceable. Tax in return for the money transferred to the state budget in the form of a taxpayer directly does not receive anything, ie the obligation to pay the tax is one-sided. State when collecting taxes, the taxpayer in return for these taxes collected makes no commitment to. At the same time, pay taxes by paying taxes the payer does not acquire any additional authority. But this is not narrow should not be understood in the sense. This does not

mean that it is paid by the taxpayer in return for the tax, generally gets nothing. Free education and health service, law enforcement agencies, etc. namely is carried out at the expense of paid taxes.

The **seventh** sign of taxes is that they are abstract payments. Taxes they do not have a purpose when transferred to the budget, what they are not indicated that it was transferred to cover public expenditures. To the state budget. The funds received are intended to meet all the needs of the state. Accounting profit - net profit for the period before deduction of tax expenses and or loss. Taxable profit (tax loss) - by the tax authorities determined in accordance with the established rules, on which the income tax is calculated (5)

Is a gain or loss over time. Tax expense (tax revenue) - current and deferred net profit or loss for the period in connection with taxes levied is the total amount included in the calculation

Documentary audit begins with the analysis of primary accounting documents. These include invoices, accounts, orders, acts of delivery, income and expenditure orders, bank payment documents and statements from current accounts.

Inspectors are primarily interested in the following features of the documents:

1.completeness of the document;

2.accuracy of the document;

3.Relevance of the document.

When the following information is reflected in the document, that document is considered a complete document is done:

1.name of the enterprise;

2.name of the document;

3.company code by type of activity;

4.the content of the transaction;

5.unit of measurement (2)

Effective use of the peer review method:

1) the taxpayer has destroyed "his" copy, but other copies are still there retained;

2) as a result of forgery, deviations were found in the content of different copies of the same document. (5)

The factors limiting the application of the peer review method are:

1.Not all accounting documents are made in several copies (eg warehouse accounting cards, etc.);

2.All copies of the same document are forged (for example, without goods) during the preparation of documents on transactions);

3.in a number of enterprises of different sectors of the economy (primarily household in the service sphere) that a copy of the document is given to the persons served also makes it difficult to check

The main methods of mutual control are:

4.In the documents reflecting the transfer of cash and valuables

5.calculation and payment of funds with information, or tangible assets

6.comparison with the information in the documents that are considered the basis for the issuance.

7.2. Carry out other related operations with the information in the documents directly reflecting the transactions of purchase and transfer of valuables

8.comparison of information in the documents reflecting the transfer.

9.Correspondence of the data of the accounting registers to the data of the primary documents

10. checking.

11. Income-expenditure documents that directly reflect the movement of valuables

12. in the documents that reflect those operations of the data, but from another aspect

13. reconciling with data.

14. Any non-accounting documents (warehouse and production cards, technological maps, transport documents, reflecting separate operations of accounting documents,releases, etc.).

15. Management (operational) accounting data
16. comparison.
17. The main tasks solved by applying the method of mutual control are:
18. Defining the scope of participants in tax offenses (crimes)
19. making;
20. detection of forged documents;
21. Modeling of a canceled or withdrawn document.

Results

The issues raised in the study mainly cover two groups of problems. Of theseThe first is related to the development of theoretical and methodological issues of tax audit, and the second is related to the development of effective organizational and methodological tax audit technology. The problems aimed at solving the issues of development.

It can be noted in connection with the development of theoretical and methodological issues of tax audit that depends on the target areas of activity of the inspected economic entities to establish an audit system based on the functional purpose of tax audit and to clarify the essence of tax audit. A methodological approach has been developed. (6)

In order to prevent the above-mentioned negative cases and violations of the law, the tax authorities conduct regular tax audits. As a result of the audit, criminal cases are detected and prevented, and financial and administrative sanctions are imposed on violators of tax legislation. (7) Given the existing problems in tax accounting, we can identify the following tasks facing the audit of indirect taxes.

1.Timely and correct verification of indirect tax settlements with the budget in order to prevent tax evasion and tax arrears;

2. control over mathematical calculations and their correct reflection in the calculation of payments to the budget and other areas;

3. control over the accuracy, correctness and legality of budget settlements

4. verification of compliance with tax legislation;

5. Prevention of tax violations.

After the independence of the Republic of Azerbaijan and the transition to a new economic system, market economy, the economy was reformed, as in many sectors of the economy, the state budget, which is the main financial plan of the state, was reworked. One of the most important issues in a market economy is the study of state budget revenues.

Every inspector conducting a tax audit must remember that the importance of taxes in the implementation of economic, political and social programs of the state is irreplaceable. As mentioned earlier, the amount of indirect taxes in our country has a special place in the tax revenues of the budget. The analysis of the second group. Allowed the development of the methodology. This, the tax in the course of research approaches to eliminate audit risks were identified during the audit. At the same time, more by economic entities systematized by analyzing typical tax violations and their detection. Recommendations were made on the effectiveness and quality of tax audits is the basis of the tax audit methodology, which allows to increase. Accounting for expenses deducted from income during the production and release of the product.

Signs of data distortion:

1.disproportionate write-off of transport costs in separate reporting periods;

2. incorrect assessment of work-in-progress;

3. issuance (compilation) of undocumented accounting entries on accounting accounts;

4.disproportionate distribution of indirect production costs by product types;

5.Actual cost of the product released due to incorrect calculation increase in value.

References

1. Q.Rzayev. "Accounting and Auditing" Baku. Education Publishing House, 2008
2. S.Sabzaliyev, A.Dashdami rov. Tax accounting and directions for its improvement. Journal of Economics and Auditing №4, 2002
3. A.A.Dashdamirov. Accounting for tax operations »,« Expert » magazine
4. A.Sadigov and others. Accounting. Baku - 2015
5. S.Sabzaliyev, V.Guliyev. Account management. Baku - 2014
6. S.Sabzaliyev, G.Abbasov. Accounting in service areas. Baku – 20
7. Law of the Republic of Azerbaijan "On Accounting". Baku -1998.
8. Tax Code of the Republic of Azerbaijan. Baku -2001.
9. Statistical indicators of Azerbaijan - 2013. Baku, "Sada" publishing house,2000
10. Tax Code of the Republic of Azerbaijan. Baku: CBS, 2009. 292 p.
11. "Methodology of tax audit processes". Baku: CBS, 2009. 200 p.
12. Mammadov FA and others. “Taxes and taxation”, Baku: CBS, 2010. 512 p.
13. Kalbiyev Y.A. "Problems of fiscal policy and regulation of the national economy", Baku: Tafakkur NPM, 2005. 468 p.
14. www.taxes.gov.az
15. www.vergijurnali.az
16. www.banker.az
17. www.muhasib.az

Göndərilib: 03.10.2021: Qəbul edilib: 18.10.2021

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/71/75-79

Sabuhi Farasat Rahimli
Baku Engineering University
master
sabuhirahimli0@gmail.com

INTELLIGENT OPTIMIZATION SYSTEM FORMULATED ON INDUSTRIAL INTERNET PLATFORM

Summary

The opinion of "Industrial Internet" was first suggested by General Electric. As a modern infrastructure of the 4 -th industrial revolution, Industrial Internet has become a substantial mechanism to actualiza digital revision of industrial economy.

The Industrial Internet platform is a system formulated on huge data gathering, accumulation and analysis, which is based to the necessity of digitalization, networking and philosophizing of manufacturing industry. In order to settle the problems of actual rearward industrial data, improve the capacity of data acquisition and deal with the industrial interconnection platform, the industrial intelligent optimization system generates the product services needed by industrial enterprises and realizes the object of industrial optimization.

***Key words**: Industrial Internet; industrial intelligence; industrial mechanism*

As an important infrastructure of the fourth industrial revolution, the Industrial Internet has become a significant technique for the industrial economy to achieve digital transformation (1). The Industrial Internet platform is oriented to the demand of digitalization, networking and intelligentization of the manufacturing industry, which builds a service system of collection, aggregation and analysis based on massive data. It can support the ubiquitous connection (2), flexible supply (3) and efficient configuration of manufacturing resources for industrial enterprises (4), which helps them improve quality, reduce cost and increase efficiency. The platform-based intelligent technology has gradually become the core driver and strategic focus of promoting the high-quality development of manufacturing.

The development of the industrial intelligent optimization system based on the industrial Internet platform is a promising way to realize intelligent manufacturing and promote industrial intelligent transformation. The industrial intelligent optimization system promotes the upgrading of traditional industries, cultivating and expanding emerging industries and the development of industrial integration. It is mainly reflected in the following aspects: (1) it can play the agglomeration effect of industrial intelligent platform; (2) it is able to assume the key role of industrial operating system; (3) it can release the huge energy of edge and cloud computing platform. The current general-purpose PaaS (Platform-as-a-Service) platform for the Industrial Internet have the following limitations in the development of industrial intelligent applications: (1) weak business applicability; (2) poor reusability; (3) poor integration (5-7). To solve above problems, an intelligent optimization system meeting the independent and open industrial Internet is constructed through deep integration of industrial mechanisms, industrial data, industrial algorithms and corporate knowledge. Therefore, this paper proposes an industrial intelligent optimization system framework to meet the needs of Industrial Internet platform. The industrial intelligence optimization system based on the Industrial Internet platform has a high compatibility compiler, which can realize the heterogeneous compatibility of GPU, FPGA and other artificial intelligence chips and industrial underlying hardware, and the interoperability of different artificial intelligence models. It supports mainstream programming languages such as Python, R, MATLAB, etc. Based on the Industrial Internet platform, the system not only supports the operation and migration of open-source industrial intelligence algorithm framework, but also supports drag and graphical programming modes. In addition, it provides algorithm models and basic tool components for

industrial scene application and leads the development of the industrial intelligent optimization system based on the Industrial Internet platform.

Industrial intelligent optimization system framework

The intelligent optimization system based on the Industrial Internet platform is composed of five parts: intelligent edge layer, basic resource layer, intelligent platform layer, application service layer and system management module, as shown in Figure 1.

• The intelligent edge layer mainly provides functions such as data acquisition, data processing, edge computing, chip adaptation and edge management control, so as to realize the real-time connection of edge devices and business process control.

• The basic resource layer includes computing resource module, storage resource module and network resource pool module. As the core resource of cloud computing, computing resource module realizes the reasonable and efficient use of computing resources.

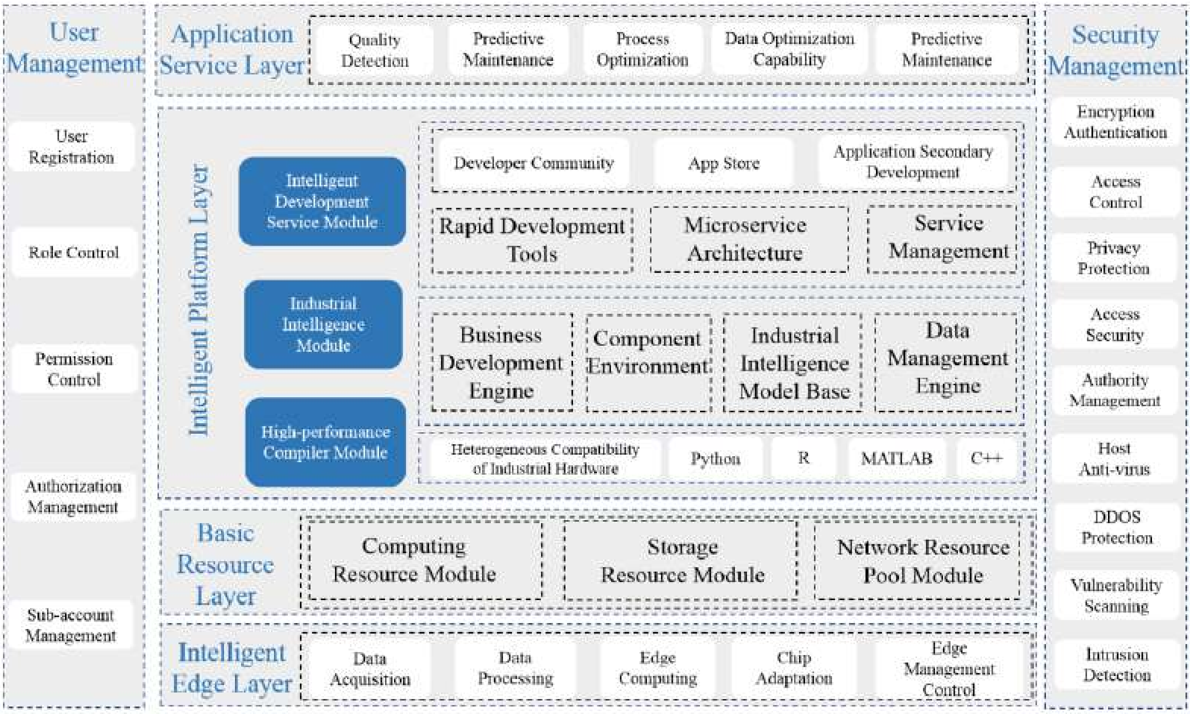

Figure 1. Framework of intelligent optimization system

The storage resource module is a collection of servers and storage devices. Using the mature resource allocation scheduling technology, the number of servers in storage is greatly reduced, the system performance and efficiency are improved, and the efficient and stable operation of the whole system is realized. The network resource module realizes the on-demand scheduling of the whole network resource pool and ensures the effectiveness of the network resource utilization.

• The intelligent platform layer is divided into high performance compiler module, industrial intelligence module and intelligent development service module. The high-performance compiler module is compatible with most industrial hardware architectures and supports various programming languages including MATLAB, Python, R, etc. Moreover, it is compatible with mainstream AI frameworks and algorithms on the market, which realizes the compatibility of alternative frameworks. The industrial intelligence module provides powerful data management engine, rich industrial intelligence model base, perfect component environment and business development engine to help industrial intelligence. The intelligent development service module mainly provides development related tools, framework and service management.

• The application service layer provides corresponding business intelligence capabilities for end users, such as quality detection for product appearance, predictive maintenance based on equipment

operation status data, process optimization based on quality big data and data optimization capability for product design.

•The system management module includes user management and security management supporting the whole process. User management supports user registration, role control, permission control, authorization management, sub-account management and other functions. Security management supports encryption authentication, access control, privacy protection, access security, authority management, host anti-virus, DDOS (Distributed Denial of Service) protection, vulnerability scanning, intrusion detection, device isolation, data isolation, etc. to achieve platform security management services.

Industrial internet platform

A. Function Realization

The industrial intelligent optimization system based on the Industrial Internet platform can achieve the following innovative goals:

• The heterogeneous compatibility mechanism of multiple AI chips: the system supports the interoperability of different AI models and a variety of mainstream programming languages. Through purple light edge engine, we can realize the interconnection between cloud edge infrastructure and computing services, application services and network service facilities, which can provide intelligent production capacity for global industrial enterprises. Through the ability of cross chip adaptation and heterogeneous scheduling, the heterogeneous compatibility of GPU, FPGA and other artificial intelligence chips and industrial hardware are realized so that the universality of platform application are enhanced.

• Systematic reuse of industrial intelligent models: the system provides a wealth of algorithm models and basic tool components to support application development in industrial scenarios such as defect detection, predictive maintenance and intelligent design. The industrial intelligent model library and rich basic tool components can realize the rapid construction and reuse of industrial big data intelligent models. Finally the foundation is laid for the personalized development of industrial intelligent software and the social crowdsourcing development ecology thereby activating industrial data and knowledge (8). Therefore, industries can be transformed and upgraded by improving quality and efficiency.

• The agile and flexible development environment: it supports the operation and migration of a variety of open-source industrial intelligence algorithm frameworks and provides the data science algorithm application development environment, such as development, training, deployment and operation selflearning, according to the industrial characteristics. The extension of cloud edge integrated AI development environment is the bottom layer of intelligent operating system, which integrates various chip architectures and adapts to the integrated software components of different deep learning frameworks (TensorFlow, Caffe, etc.) (9). In addition, it also provides the consistency between the development environment and the running deployment environment.

The end-to-end delivery from the developer to the user is truly realized.

• Rapid development tools: firstly, it supports drag and graphical programming mode. Then, through the intelligent development service module, it also supports the rapid landing of industrial intelligent applications. For industrial enterprise access and application landing, it provides unified end-to-end whole process, low code, visualization and the capability of full configuration development and deployment (10). Intelligent development services provide rapid development tools, such as graphical model development tools. The information system constructed by micro-service architecture can quickly respond to business changes by upgrading specific small services, which improves the stability and fault tolerance.

B. Beneficial Results

Based on the existing application platform, various techniques such as visual recognition (11) and voice recognition (12) have been used to realize defect detection, predictive maintenance and

intelligent design in industrial application scenarios, which bring benefits from the following aspects:

• Cost control: after implementing failure prediction for key equipment, manufacturers will be able to reasonably allocate maintenance resources based on the predicted remaining service life of the components to achieve predictive maintenance of the equipment.

• Efficiency improvement: the estimation and the prediction time of the current health status to reach the failure state will help manufacturers quantitatively optimize the production process. What's more, the prediction and diagnosis of equipment failure can shorten the MTBF (Mean Time between Failures), repair time, and MTTR (Mean Time To Repair) and reduce the frequency of unexpected failures.

• Quality inspection: PHM quantifies the impact of equipment degradation on the process flow. It can also give correlation analysis of differences and performance deviations in the manufacturing process. Thus, it is beneficial to strengthen the APC (Advanced Process Control) and R2R (Regional to Regional) control system, and improve product yield (13).

C. Case Applications

As shown in Figure 2, we use the intelligent optimization system based on the Industrial Internet platform to predict the production of rebar, help enterprises improve product quality, reduce costs and promote the digital intelligent process of the iron and steel industries.

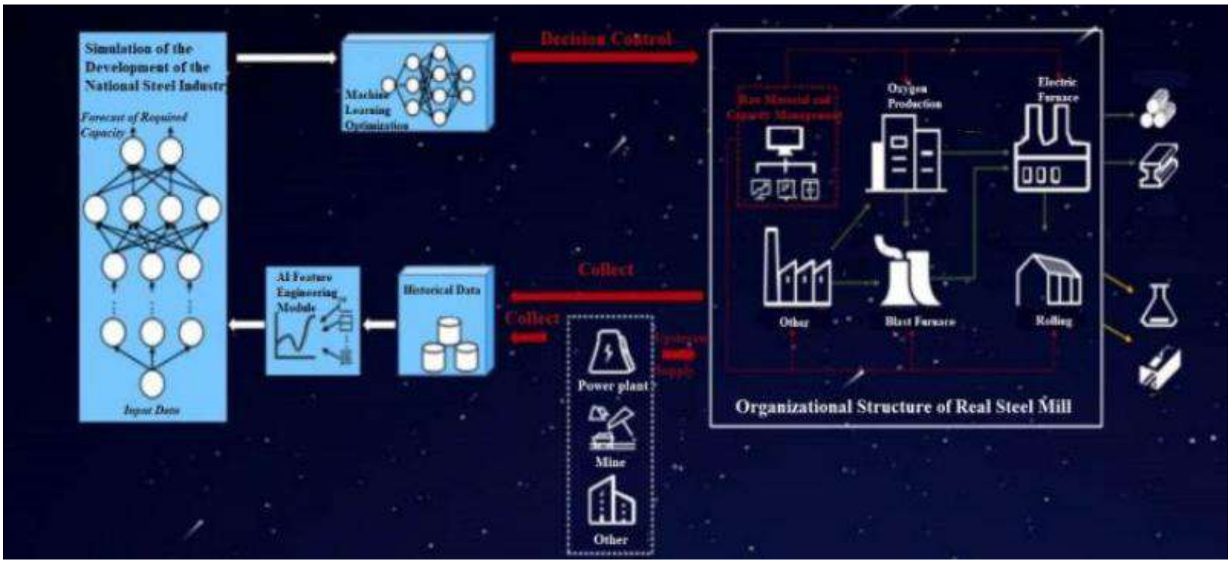

Figure 2. Predicted model of rebar production.

Conclusion

This system is oriented to the needs of digitalization, networking and intellectualization of manufacturing industry. It builds an industrial intelligent optimization system based on the Industrial Internet platform and a system for massive data collection, aggregation, analysis and services. It also supports the ubiquitous connection of manufacturing resources, flexible supply and efficient configuration. The optimization system promotes the development of manufacturing industry in the direction of digitalization, intelligent services, collaborative manufacturing and so on. This system also gathers the tools, knowledge, equipment and demand data on the Industrial Internet platform and connects various devices. Thus, the docking of industrial optimization is realized and the industrial digitization and intellectualization are reduced. In summary, on the basis of relizing the rapid storage and calculation of massive data, this system solves the complex, chaos and multiple problems of current backward industrial data, and generates product services and solutions that meet the needs of enterprises.

References

1. 1.J.Li, et al: Industrial internet: A survey on the enabling technologies, applications, and challenges. IEEE Communications Surveys & Tutorials (2018).
2. Ma Ge, et al. Wireless Caching in Large-Scale Edge Access Points: A Local Distributed Approach [C]. Proceedings of the 24th Annual International Conference on Mobile Computing and Networking. ACM, 2018.
3. Huang Shan, et al. Data-Driven Shoe Last Generation Based on Preference-Aware Gan[C]. IEEE International Conference on Multimedia & Expo Workshops. IEEE, 2018.
4. Zhang, Yingfeng, et al. "Task-driven manufacturing cloud service proactive discovery and optimal configuration method." The International Journal of Advanced Manufacturing Technology 84.1-4 (2016): 29-45.
5. Martinez, Borja, et al. "I3Mote: An Open Development Platform for the
6. Intelligent Industrial Internet." Sensors 17.5 (2017).
7. Tomasz Żabiński, Tomasz Mączka, and J. Kluska. "Industrial Platform for Rapid Prototyping of Intelligent Diagnostic Systems." Polish Control Conference 2017.
8. Liu, Kun, Yunrui Bi, and Di Liu. "Internet of Things based acquisition system of industrial intelligent bar code for smart city applications." Computer Communications (2020): 325-333.
9. Ma, Ge, et al. "Understanding performance of edge content caching for mobile video streaming." IEEE Journal on Selected Areas in Communications 35.5 (2017): 1076-1089.
10. Ma, Ge, et al. "APRank: Joint mobility and preference-based mobile video prefetching." international conference on multimedia and expo (2017): 7-12.
11. Ray, Partha Pratim. "A survey of IoT cloud platforms." Future Computing and Informatics Journal 1.1 (2016): 35-46.
12. He, Kaiming, et al. "Deep Residual Learning for Image Recognition." arXiv: Computer Vision and Pattern Recognition (2015).
13. Amodei, Dario, et al. "Deep speech 2: end-to-end speech recognition in English and mandarin." international conference on machine learning (2016): 173-182.
14. Bin, Li. "Research on PHM of Track Circuit Outdoor Equipment Based on Big Data Technology." Railway Signalling & Communication Engineering (2019).
15. Frster H., S.Greil, and A. Hilse. "Taxing the Digital Economy – The OECD Secretariat's New Transfer Pricing A-B-C and Alternative Courses of Action." International Transfer Pricing Journal 27.1(2020).

Göndərilib: 04.10.2021: Qəbul edilib: 20.10.2021

TƏBİƏT ELMLƏRİ

NATURAL SCIENCES

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/71/80-84

Ульфет Салман оглу Микаилов
Азербайджанский медицинский университет
доктор философии по медицине, доцент
ulfetmikayilov55@gmail.com
Джавид Ширали оглу Ахадов
Ассоциация судебной медицины и патологической анатомии

ОЦЕНКА ТРАВМЫ ДЛЯ ПРОГНОЗИРОВАНИЯ ВНУТРИБОЛЬНИЧНОЙ СМЕРТНОСТИ И ИСХОДА ТРАВМЫ ПАЦИЕНТА

Ключевые слова: *травма, медицинская оценка, повреждения органов, пациент, исход травмы, внутрибольничная смертность*

Assessment of injury for prediction of in-hospital mortality and outcome of patient injury

Summary

The present study is a retrospective, descriptive and analytical study that was conducted on 300 patients with multiple trauma, aged 5 to 75 years. Inclusion criteria included the presence of multiple injuries caused by road traffic accidents and other events. The exclusion criterion was injury to only one area of the body. The causes of injury were divided into four categories: 1) injuries from road traffic crashes, 2) injuries caused by falls from a height, 3) injuries caused by assault, and 4) injuries caused by road traffic accidents with pedestrians. The most common cause of hospitalization due to injury in men and women was road traffic injuries, and there was a significant correlation between injury types and gender (p = 0.001). The results showed that 28 injured people (9.3%) died in hospital, with the largest percentage of deaths occurring in the 21 to 33 age group. The results were based on the number of people who died: 7 (25.0%) of them had penetrating injuries, and 21 (75.0%) had blunt injuries. Data analysis showed a significant correlation between mortality and type of injury (p = 0.004).

Key words: *Key words: trauma, medical assessment, organ damage, patient, trauma outcome, in-hospital mortality*

Введение

Травма - это любая травма или повреждение, вызванное внешними факторами. Травмы являются одной из основных причин инвалидности среди молодых людей, а также самой серьезной причиной потерянных лет жизни в мире [1, 2]. Травма, помимо социально-экономических издержек для общества и долгосрочных медицинских потребностей, является четвертой по значимости причиной смерти в мире. Экономический ущерб от ДТП во всем мире оценивается от 518 до 800 млрд. долларов США в год и в разных странах колеблется от 1% до 10%[10].

В развивающихся странах травма - первая причина смерти молодых людей. Дорожно-транспортные происшествия после сердечно-сосудистых заболеваний считаются второй по значимости причиной смерти.

Увеличение числа инцидентов этого типа происходит из-за увеличения количества автомобилей на дорогах и демографических изменений. Эти изменения привели к старению структуры населения, в результате чего больше людей подвергаются дорожно-транспортным происшествиям [3, 4].

Важность дорожно-транспортных происшествий среди пожилых людей обусловлена высокой уязвимостью, связанной с их возрастом. Инцидент или травма в пожилом расте лет могут легко повредить их из-за их хрупкости, чтобы выдержать травму, и потери рефлексов, вызванной естественным ухудшением, в отличие от более молодого населения, которое имеет более быстрые процессы восстановления. Старение может повлиять на навыки, функциональные возможности, память и обучение [5].

Ежегодно в результате дорожно-транспортных происшествий во всем мире погибает около 1,24 миллиона человек. По данным Всемирной организации здравоохранения (ВОЗ), к 2025 году эта цифра может составить 1,9 миллиона человек, что приведет к увеличению валового национального продукта на 1,0% и 3,0% расходов на лечение поражений и снижению производительности труда и инвалидности. Хотя безопасность дорожного движения - давняя проблема, в последние годы количество смертельных случаев среди наиболее пострадавших групп, то есть пешеходов, велосипедистов и мотоциклистов, увеличивается.

Травматизм во всем мире неуклонно растет, нанося обществу огромный социальный и экономический ущерб [4, 8]. Значительную долю в его структуре составляют дорожно-транспортные травмы (ДТП), относящиеся к наиболее тяжелым видам травматизма. Транспортные происшествия являются единственной внешней причиной смерти, входящей в семь ведущих причин по критерию Глобального бремени болезней [9]. На уход за пострадавшими расходуется 425 миллиардов евро в год [6, 7].

В последние годы появление мультидетекторной компьютерной томографии начало менять подход к визуализации пациентов с тупыми или проникающими повреждениями грудной клетки. Появилась возможность прямого обнаружения некоторых травм, которые часто скрыты при рентгенографии грудной клетки, таких как перикардиальное кровоизлияние, серьезное повреждение грудных сосудов, небольшой пневмоторакс и разрывы диафрагмы, а также способность лучше определять степень других травм, таких как ушиб легкого и разрыв. В настоящее время широкое распространение получает метод ультразвукового исследования легких. Такие методы визуализации, как рентгенография и компьютерная томография, могут вызывать проблемы у пациентов с политравмой, особенно в случаях, когда требуется иммобилизация позвоночника. В последние годы были предприняты усилия по стандартизации лечения пациентов с травмами, однако 50% смертей приходится именно на этих пациентов. На втором этапе травматологические центры могут иметь наибольшее участие, и 30% смертей от травм относятся к этой категории. Было показано, что вовлечение травматологических систем и лечебных центров снижает смертность с 30% до 9%. Третий этап - от 1 до 30 дней после травмы, и около 10-20% смертей происходят в этот период. Оценка пациента играет жизненно важную роль; это включает в себя первоначальную оценку травмы (оценка дыхательных путей, дыхания и кровообращения) и вторичной оценки на основе систематического метода. Метод оценки травмы состоит из четырех компонентов, которые оценивают предотвращение повреждений, прогнозирование тяжести травмы, смертность и улучшение качества больничных услуг. Качественная оценка является единственным доступным стандартом для эпидемиологических исследований и источником сравнения методов лечения между разными людьми. Для этой цели широко используется модель, учитывающий три типа стратегий: физиологические, анатомические и их сочетание. На дорогах мира ежегодно гибнет около 300 тысяч человек и около 8 миллионов получают травмы. Из всех видов несчастных случаев – в быту, на производстве (горные и промышленные предприятия), в спорте и т.п., автотранспортные происшествия уносят наибольшую часть жизней и, как правило, причиняют наиболее серьезные повреждения. Они составляют 40–60% от всего механического травматизма. Травмы грудной стенки часто встречаются при тупых травмах и связаны со значительной заболеваемостью и смертностью.

Пересмотренная оценка травмы является физиологическим критерием оценки для прогнозирования внутрибольничной смертности и исхода травмы пациента и имеет пять независимых переменных, включая шкалу комы Глазго, частоту дыхания, систолическое артериальное давление, расширение грудной клетки и наполнение капилляров. Диапазон оценки составляет от 0 до

12, и самая низкая оценка представляет наиболее тяжелую травму. Самый высокий коэффициент достоверности и влияния на прогноз имеют пациенты с черепно-мозговой травмой. Критерии измерения тяжести травмы определяются на основе анатомического расположения поражения. Комбинация оценки травмы и оценки тяжести травмы используется для оценки лечения и является надежным индикатором ожидаемой смертности у пациентов с травмой, в то время как возраст рассматривается как фактор выживания пациента.

Цель исследования: дать оценку травмы для прогнозирования внутрибольничной смертности и исхода травмы пациента.

Настоящее исследование представляет собой ретроспективное, описательное и аналитическое исследование, которое проводилось на 300 пациентов с множественными травмами в возрасте от 5 до 75 лет.

Для формирования статистического материала использованы специально разработанные статистические карты "Медико-социальная оценка травма-тизма". Статистическая карта включала 35 различных характеристик травмы, факторов их риска и исходов. В работе были использованы следующие методы исследования: эпидемиологический, макроскопия, микроскопия, фотографический, метод статистического анализа.

Критерии включения включали наличие множественных травм, вызванных дорожно-транспортными происшествиями и другими событиями. Критерием исключения была травма только одного участка тела. Причины травм были разделены на четыре категории: 1) травмы в результате дорожно-транспортных происшествий, 2) травмы, вызванные падением с высоты, 3) травмы, вызванные нападением, и 4) травмы, вызванные дорожно-транспортными происшествиями с пешеходом. Данные были собраны с использованием специально разработанного вопросника и истории болезни пациентов с травмами, а степень тяжести повреждений была введена в программное обеспечение исследования для оценки вероятности выживания. Серьезность травмы должна оцениваться с учетом основных показателей жизнедеятельности, механизма травмы, жалоб пациента и общих клинических проявлений. Однако клинические проявления часто могут вводить в заблуждение в первый раз, и осложнения могут проявиться через 48–72 часа. Механизм травмы может обеспечить быструю диагностику и лечение, предоставляя информацию о том, как произошла травма. Анамнез и физикальное обследование необходимы для быстрого выявления серьезных травм, таких как напряженный пневмоторакс, массивный гемоторакс и тяжелая грудная клетка. При физикальном обследовании следует исследовать асимметрию грудной клетки, проводить пальпацию для выявления крепитации и не пропускать аускультацию. Вопреки распространенному мнению, физикальное обследование имеет очень высокую чувствительность и специфичность, особенно при диагностике гемопневмоторакса. Клинически стабильные пациенты, у которых нет серьезных травм в результате высокоэнергетической травмы, подвержены риску серьезных осложнений. Даже если у пациентов нет серьезных симптомов, за ними следует наблюдать в течение 2 недель после травмы из-за риска таких осложнений, как отсроченный гемоторакс, отсроченный пневмоторакс. Статистический анализ данных осуществлялся с помощью программы электронных таблиц Microsoft Excel, которые были сформированы в соответствии с запросами проводимого исследования.

Заключение

Был проведен расчет критериев оценки травм по типу и локализации травм согласно классификации сокращенной шкалы травм. В этом методе использовались наивысшие баллы каждой из шести областей тела (голова, лицо, грудь, живот, таз, конечности и конечности). Диапазон баллов составлял от 0 до 75, увеличиваясь с тяжестью травмы. Если ущерб был достаточно серьезным и необратимым, критерий для измерения оценки был бы равен 75. Результаты показали, что из 300 пациентов 202 (67,3%) были мужчинами и 98 (32,7%) женщинами. Средний возраст пациентов составил 32,12±14,08 года, а большинство травм (26,0%) приходилось на возрастную группу от 14 до 25 лет. В этом исследовании мы наблюдали повреждения тела и обнаружили, что наиболее частыми (78,0%) участками травм являются голова и шея. Средняя продолжитель-

ность госпитализации пациентов составила 7,8±3,4 дня. По данным травм, связанных с травмами, 18 (6,0%) и 282 пациентов (94,0%) получили проникающие и тупые травмы соответственно. Самой частой причиной травм были автомобильные аварии - 195 случаев (65,0%)

В этом исследовании причины травм классифицировались по полу. Самой частой причиной госпитализации из-за травм у мужчин и женщин были травмы в результате дорожно-транспортных происшествий, и наблюдалась значительная корреляция между типами травм и полом (p=0,001). Чтобы найти наиболее частую причину травмы в каждой возрастной группе, причины травм у пациентов разных возрастных групп оценивали отдельно.

Результаты показали, что 28 человек, получивших травму (9,3%) умерли в больнице, а наибольший процент смертей приходится на возрастную группу от 21 до 33 лет. Результаты основывались на количестве умерших людей: 7 (25,0%) из них имели проникающие травмы, а 21 (75,0%) - тупые. Анализ данных показал значительную корреляцию между смертностью и типом травмы (p=0,004). Было замечено, что среднее значение оценки травм составляло 16,30 ±7,2, а среднее значение умерших пациентов было значительно выше, чем живых. Среднее значение оценки травм у пациентов с проникающей травмой было значительно больше, чем у пациентов с тупой травмой. Исследование показало, что средняя оценка среди пациентов с травмами составил 6,23± 0,45. Среднее значение оценки травм показало значительную корреляцию между погибшими и выжившими. В этом исследовании вероятность смерти - согласно исследованию - составляла 9,3%. На следующем этапе с использованием коэффициентов, предоставленных исследованием, была рассчитана вероятность выживания для каждого пациента. Исходя из этого расчета, у пациентов с травмой 92,5% пациентов должны быть живы, в то время как на самом деле выжили 90,7%.

Результаты этого исследования показали, что большинство пациентов с травмами были мужчинами, как и в исследованиях, проведенных в других странах, поскольку мужчины более склонны к несчастным случаям и авариям, чем женщины [1, 2]. Дорожно-транспортные происшествия были основной причиной травм, и это согласуется с результатами исследований различных авторов [4, 5]. Травмы головы и шеи были наиболее распространенными травмами по сравнению с другими частями тела. Вероятность смерти мужчин выше, чем у женщин, из-за более частого контакта с мотоциклом, при этом большинство людей в возрасте до 60 лет умирают, что увеличивает их потенциальные годы жизни. ВОЗ заявляет, что качественные данные, подробные сведения о дороге и о том, как происходят травмы, необходимы для руководства политикой безопасности дорожного движения при определении мер вмешательства. Это желательно, но нереально во многих странах с низкими доходами, где данные о дорожном движении не отражают реальности дорожно-транспортных происшествий и несчастных случаев со смертельным исходом. Исследования в этой области помогают обнаружить реальную потребность во вмешательстве [4]. Страны должны направлять политику, чтобы связать демографические тенденции последних лет и улучшить условия жизни пожилого взрослого населения. У них наблюдается биологическое ухудшение физического и психологического здоровья, которое ухудшается, когда внешние ситуации могут отрицательно сказаться на их здоровье. Со старением связаны физиологические процессы, такие как острота зрения, потеря слуха, увеличение времени реакции, нарушение равновесия и походки. В стране осуществляются образовательные и инфраструктурные стратегии и программы по безопасности дорожного движения, а также создаются дружественные дороги для пожилых людей, в том числе легкий доступ к мосту для пешеходов, светофоры по времени для пешеходов, здоровая окружающая среда. Все социальные сферы нуждаются в политике для создания действий, оказывающих большее влияние на водителей, пассажиров и пешеходов [3, 5].

Большинство пациентов, которые поступают в отделение неотложной помощи после тупой или проникающей травмы, должны считаться находящимися в критическом состоянии, пока не будет доказано обратное. При предъявлении важно распознать эти признаки, симптомы, и лабораторные показатели, которые определяют состояние пациента как опасное для жизни. Простое распознавание этих признаков и симптомов и своевременное соответствующее вмешательство

могут изменить летальный исход. Рентгенография грудной клетки играет важную роль в первоначальной оценке тупой и проникающей травмы грудной клетки, предоставляя оперативную визуализационную информацию, дополняющую анамнез и физикальное обследование. В отделении неотложной помощи знание спектра травм, которые могут возникнуть в грудной клетке и верхней части живота, важно для точной интерпретации рентгенограмм грудной клетки, а также для выработки соответствующих рекомендаций по ведению и последующему наблюдению.

Дорожно-транспортные происшествия в основном затрагивают молодежь. Пропорционально увеличилось количество пожилых людей, что увеличивает риск смерти на дорогах общего пользования. Необходимы меры, направленные на повышение эффективности и устойчивости политики, программ и мероприятий в области безопасности дорожного движения, а также на повышение безопасности дорожного движения для этой группы населения, наряду с такими проблемами, как контроль скорости, один из основных факторов, влияющих на гравитацию и рост числа транспортных происшествий.

Своевременная помощь пострадавшим в дорожно-транспортных происшествиях в разумные сроки может предотвратить значительное количество смертей, особенно пожилых людей, которые с большей вероятностью могут погибнуть в дорожно-транспортных происшествиях из-за хрупкости их тела или из-за того, что они пешеходы.

References

1. Malta D.C., Berna R.T., Silva M,M,A., Claro R.M. Consumo de bebidas alcoólicas e direção de veículos, balanço da lei seca, Brasil 2007 a 2013. *Rev Saude Publica.* 2014;48(4):692–696
2. Morais O.L., Silva M.M.A., Lima C.M., Malta D.C. Vida no Trânsito: avaliação das ações em cinco capitais brasileiras, 2011-2012. *Epidemiol Serv Saude.* 2013;22(3):373–382.
3. Norza-Céspedes E., Useche-Hernández S., Moreno-Rodríguez J., Granados-León E., Romero-Hernández M. Componentes descriptivos y explicativos de la accidentalidad vial en Colombia: incidencia del factor humano. *Rev Criminalidad.* 2014;56(1):157–187.
4. Seymour C.W., Liu V.X., Iwashyna T.J. Assessment of clinical criteria for sepsis: for the third international consensus definitions for sepsis and septic shock (Sepsis-3). *J Am Med Assoc*. 2016;315(8):762–774.
5. Iwashyna T.J., Odden A., Rohde J. Identifying patients with severe sepsis using administrative claims: patient-level validation of the angus implementation of the international consensus conference definition of severe sepsis. *Med Care*. 2014;52(6):39.
6. Organización Mundial de la Salud . *Informe sobre la situación mundial de la seguridad vial 2013. Apoyo al decenio de acción.* Ginebra: Organizacion Mundial de la Salud; 2013.
7. Churpek M.M., Snyder A., Sokol S., Pettit N.N. Investigating the impact of different suspicion of infection criteria on the accuracy of quick sepsis-related organ failure assessment, systemic inflammatory response syndrome, and early warning scores. *Crit Care Med*. 2017;45(11):1805
8. Jin H., Liu Z., Xiao Y., Fan X., Yan J. Prediction of sepsis in trauma patients. *Burns & trauma*. 2014;2(3):106.
9. Glance L.G., Stone P.W., Mukamel D.B. Increases in mortality, length of stay, and cost associated with hospital-acquired infections in trauma patients. *Arch Surg*. 2011;146(7):794–801.
10. Piña Tornés A., González Longoria L., González Pardo S. Mortalidad por accidentes de tránsito en Bayamo, Cuba 2011. *Rev Peru Med Exp Salud Publica.* 2014;31(4):721–724.
11. Liu V., Escobar G.J., Greene J.D. Hospital deaths in patients with sepsis from 2 independent cohorts. *Jama*. 2014;312(1):90-92.
12. Osborn T.M., Tracy J.K., Dunne J.R., Pasquale M. Epidemiology of sepsis in patients with traumatic injury. *Crit Care Med*. 2004;32(11): 2234–2240.

Göndərilib: 08.10.2021: Qəbul edilib: 20.10.2021

İÇİNDƏKİLƏR

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR
HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

TƏBİƏT ELMLƏRİ
NATURAL SCIENCES

Çapa imzalanmışdır: 23.10.2021
Kağız formatı: 60/84
H/n həcmi: 10 ç.v.
Sifariş: 433

“ZƏNGƏZURDA” çap evində çap olunub
Redaksiya ünvanı: Bakı şəh., Mətbuat prospekti, 529-cu məh.
Tel.: (050) 209 59 68; (055) 209 59 68; (012) 510 63 99
e-mail: zengezurda1868@mail.ru